

OSMANLI HUKUK DÜŞÜNCESİNİ ETKİLEYEN BAŞLICA KAYNAKLAR

*Recep CİCİ**

ÖZET

Bu makale, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren üç asırlık (1299-1600) zaman dilimi içinde dönemin fakihlerini etkileyen, başka bir deyişle onlar için bir el kitabı niteliği taşıyan eserleri tespit etmenin yanı sıra, onların bu eserler hakkındaki görüş ve değerlendirmelerini de bizzat eserlerine baş vurarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece, makro planda da olsa Osmanlı hukuk düşüncesini besleyen kaynakların neler olduğu daha iyi anlaşılmiş olacaktır.

ABSTRACT

Main Sources Influencing Ottoman Law Concept

This article not only establishes, from the early days of the Ottoman State in a period of three centuries, from 1299 to 1600, the works which influenced the Ottoman jurists in another word, which were a handbook for them, but also has the aim of presenting their conceptions and comments about those works by applying their own works. Thus it will be better understood what were the sources that improved the Ottoman Law concept, even in macro plan.

GİRİŞ

Osmanlı hukuk düşüncesini ortaya koyabilmek için en azından Osmanlı hukukçularının çeşitli alan ve türlerdeki başlıca çalışmalarına göz atmak; bu çalışmalarda hangi eserleri esas aldıkları ya da referans olarak gösterdiklerini, hangi kitaplar üzerine şerh, hâşiye, ta'lik, muhtasar, risale, reddiye ve tercüme türü çalışmalar yaptıklarını, ayrıca o kitaplara ilişkin değerlendirmelerini bilmek gerekir. Bunun için önce, ilk üç asırlık zaman dilimi içinde yapılmış olan değişik türlerdeki çalışmaları konu edinen

* Yrd.Doç.Dr.; U.Ü.İlahiyat Fakültesi İslam Hukuk Anabilim Dalı

incelemelerle birlikte biyografik ve bibliyografik eserlere de başvurularak bir "etki kaynakları listesi" oluşturulmuş ve bu liste temel veri kabul edilerek inceleme sürdürülmüştür.

I. ETKİ KAYNAKLARININ TESPİTİ

Burada telif çalışmalarında esas alınmaları¹ başta olmak üzere şerh, hâşiye, ta'lik, muhtasar, risale, reddiye ve tercümelere konu olmaları,² medreselerde ders kitabı olarak okutulmaları,³ çeşitli eserlerde referans olarak kullanılmaları,⁴ bizzat padişah fermanı ile müderrislere verilen fıkıh kitapları içinde yer almaları,⁵ tarihî vesika niteliği taşıyan Şer'îye Sicilleri'nin Tereke Defterleri kayıtlarına geçmeleri⁶ gibi öne çıkan hususlar göz önünde bulundurularak, özellikle de "usul, furû, ilmihal, feraiz, fetva" alanlarında "başlıca" denebilecek eserlerin tespiti yapılmış ve listesi aşağıya bir tablo halinde çıkarılmıştır.

¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Cici, Recep, *Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları* (basılmamış doktora tezi. M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1995), s. 63, 90, 98-99, 101, 107, 129, 175, 184, 215, 227 (dn. 932).

² Bu türlerde yapılan çalışmalar için bk. Cici, a.g.e., 322-330.

³ Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *İlmiye Teşkilatı*, s.22; Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 9, 48; Baltacı, Cahit, *XI-XVI Yüzyıl Osmanlı Medreseleri*, s. 37, 44; Cici, a.g.e., s. 44-51.

⁴ Doktora tezi çerçevesinde taradığımız küçük hacimli çalışmalar, bizzat yazarları tarafından liste halinde referans olarak gösterilen eserler ve bazılarının kaynaklarını konu edinen makale, tez ve kitap türünde yapılan çalışmalardan hareket edilmiştir. Mesela: Molla Hüsrev, *Mir'at*'ın (s.3) başında yararlandığı kaynakların bir kısmını vermiştir. Yine Abdurrahman b. Aksarayî, (854/ 1450'den sonra) *İmâdü'l-İslâm* (vr. 2a) adlı tercümesinde 141 eserin listesini vermiştir. Bu konuda en derli toplu kaynak listesi Ahizâde'ye (902/1496) aittir. Zira o, kaynakları "tefsir, hadis, furû, usûl-i fikh, fetva" şeklinde alanlara göre gruplandırmıştır. Listeyi görmek için bk. Ahizâde, *Zâhîretü'l- ukba*, Mukadime: Cici, a.g.e., s. 285 (dn.1202); Kutbuddin İznîkî'nin (821/1418) *Mukaddime* adlı ilmihal eserini konu edinen bir makale çalışması Lütfi Öksüz tarafından, Molla Hüsrev'in *Mir'at*'ının kaynaklarını konu edinen "Yüksek Lisans Tezi" Hasan Özket tarafından, yine Molla Hüsrev'e ait *Dürrer*'in kaynaklarını konu edinen bir çalışma Mehmet Şener tarafından yapılmıştır. Ayrıca Hakkı Aydın tarafından yapılan *Molla Fenâri ve İslam Hukuku* adlı doktora tezinde de kaynaklar belirtilmiştir.

İbrahim Halebî'nin (956/1594) *Mülteka'l- ebhur* adlı eserini Türkçe'ye kazandıran Muhammed Mevkûfâtî de tercümesinin girişinde Halebî'nin, eserini yazarken esas aldıklarına ilaveten bizzat kendisinin yararlandığı 24 eseri bir liste halinde vermektedir. Ayrıca kaynaklar konusunda geniş bilgi için bk. Cici, a.g.e., 371-378.

⁵ Topkapı Sarayı Arşivindeki 973/1565 tarihli bir vesika müderrislere verilen kitapların listesini vermektedir. Bu vesikadan, fıkıhla ilgili "*Hidâye, Nihâye, Gâyetü'l-beyân, Kâdihân, Pezdevî, Kâmûs*" gibi eserlerin verildiği anlaşılmaktadır. bk. TSA, E. 2803 (Bilge, a.g.e., s. 67'den naklen).

⁶ İsmail Hakkı Erünsal "Lâmi'î Çelebî (938/1531-32)'nin terekesi üzerinde çalışmış ve bunu bir dergide yayınlamıştır. Buna göre, terekede 152 eser yer almaktadır. Bunun 14'ü fıkıhla ilgili olup başlıcaları şunlardır: *Hidâye, Şerh-i İhtiyâr, Letâif, Kâdihân, Hülâsa, Dürrer-Gurer, Şerh-i Ferâiz li's-Seyyid, Câmi'u'l-usûl*. Geniş bilgi için bk. Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihi'nin Arşiv Kaynakları IV: Lâmi'î Çelebî'nin Terekesi", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, *Fahir li Armağani* I., sy. 14, yıl, 1990 (Harvard University, Washington), s. 179-194. İhsan Karataş da Bursa Şer'îye Sicilleri'nin Tereke Defteri üzerinde inceleme yaparak "XVI. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar" adlı yüksek lisans tezini hazırlamış ve U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne 1995'te sunmuştur. Bu çalışmadaki verilere göre toplam 41 eserden ilk 11'i şu şekilde bir sıra oluşturmaktadır: *Kudürî* (30), *Mecma* (24), *Kenz* (21), *Şerhu'l-Ferâiz* (16), *Ferâiz-i Secâvendî* (15), *Vikâye* (14), *Hidâye* (13), *Muhtâr* (12), *Şerhu'l-Vikâye* (10), *Şerhu'l-Mecma* (9), *Mukaddime Ebu'l-Leys* (8). bk. Karataş, İhsan, a.g.e., s. 40-42.

ETKİ KAYNAKLARINI GÖSTERİR TABLO

ALAN	ESERLER			TÜRLER					etife			
	ADI	YAZARI / VEFATI	rh	şaye	a'lik	Muhtsr	isale	erc	ESAS	RED	OP	
USÛLE DAİR OLANLAR	1	sûl	ezdevî (482/1089)	2	1	-	-	-	-	1	-	4
	2	ustasfâ	azâlî (505/1111)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	3	uhtasar	n Hâcib (646/1248)	-	6	-	-	-	-	-	-	6
	4	ğnî	abbazî (691/1292)	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	5	enâr	esefî (710/1310)	6	-	-	-	-	-	-	-	6
	6	enkîh-Tavdîh	adrşşeria (747/1346)	2	4	3	-	-	-	-	-	9
	7	elvih	aftâzânî (792/1390)	-	26	4	-	-	-	1	-	31
GENEL												
FURÛ İLE İLGİLİ OLANLAR	1	Muhtasar	Kudûrî (428/1037)	-	-	1	-	-	-	4	-	5
	2	Manzûme	bu Hafis Nesefî 537/1142)	1	-	-	-	-	-	2	-	3
	3	Tuhfe	Semerkindî (538/1144)	-	-	-	-	-	-	1	-	1
	4	Hidâye	Merginânî (593/1197)	6	9	14	1	2	-	6	-	38
	5	Münye	El-İrakî(Zahidî'nin hocası)	-	-	-	-	-	-	1	-	1
	6	Kunye	Zahidî (658/1260)	-	-	-	-	-	-	1	-	1
	7	Vikâye	Tacuşşeria (8/14 Asır)	10	-	2	-	2	2	4	1	21
	8	Muhtâr	Mevsilî (693/1294)	1	-	-	-	-	-	3	-	4
	9	Mecma	İbnu's-Sâatî (694/1295)	3	1	-	-	-	-	3	1	8
	10	Kenz	Nesefî (710/1310)	3	1	-	-	-	-	3	-	7
	11	Tebyin	Zeylî (743/1343)	-	-	-	-	-	-	1	-	1
	12	Şerhu'l-Vikâye	Sadrüşşeria (747/1347)	-	28	7	-	2	-	2	-	39
	13	İnâye	Bâbertî (786/1384)	-	2	1	-	-	-	-	-	3
ÖZEL												
İLMİHAL	Mukaddime	Ebü'l-Leys (538/1144)	2	-	-	-	-	1	1	-	4	
	ünye Musallî	Kaşgârî (705/1305)	1	-	-	-	-	-	1	-	2	
FERAİZ	Sirâciyye	Secâvendî (596/1200)	7	1	-	-	-	1	-	-	9	
	Şerh-Ferâiz	S. Şerif, M. Fenarî	-	8	-	-	-	-	-	-	8	
FETVA	Hulâsâ	Tahir Buharî (542/1147)	-	-	-	-	-	-	2	-	2	
	Kâdîhân	Uzcendî (592/1196)	-	-	-	1	-	-	1	-	2	
	Tatarhâniyye	Feriduddin (768/1384)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Bezzâziyye	Bezzâzî (827/1424)	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
TOPLAM				45	87	32	2	6	4	39	2	217

Bu tablo; Etki Kaynakları'nın listesini ve bu kaynaklar üzerinde 1299-1600 yılları arasında yapılan çalışmaların türlere göre dağılımını göstermektedir.

II. ETKİ KAYNAKLARI ÜZERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR VE BU KAYNAKLARA İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER

Osmanlı fakihleri tarafından yukarıda listesini verdiğimiz kaynaklar üzerinde şerh, hâşiye, ta'lik, muhtasar, risâle, reddiye ve tercüme türlerinde bir çok çalışma yapılmıştır. Hatta bazı kaynaklar telif çalışmalarında da esas kabul edilerek belirleyici olmuşlardır. Nitekim bir çok telif eserin mukaddimesinde, bizzat yazar tarafından eserin hangi amaçla yazıldığı ve bu yazımda hangi eserin esas alındığı belirtilmektedir. Osmanlı'nın ilk kuruluş dönemi (1299-1481) ile yükseliş dönemi(1481-1600) çalışmalarına dair yapılan araştırma ve inceleme (tez)ler de bunu teyid etmektedir.

Bu bilgilerin ışığında yukarıdaki listede yer alan kaynaklar "usûl ve furû" olmak üzere iki ana başlık altında ele alınacak ve bu tasnife göre eserler ayrı ayrı incelenecektir. Ancak tablodaki yirmi beşi aşkın eserin bir makale çerçevesinde ayrı ayrı incelenmesi zor olacağından, burada, sadece birinci derecede etkili olan ve Osmanlı dışı sayılan kaynaklara yer verilecektir. Ancak usule dair eserler az olduğundan bunların tamamına değinilecek; incelemede yazarlar itibariyle kronolojik bir sıra gözetilecektir.

A. USÛL KAYNAKLARI VE BUNLARA İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER

1. *Usûlü'l-Pezdevî*

Pezdevî'nin (482/1089) *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*⁷ adıyla kaleme aldığı bu eser, daha ziyade *Usûlü'l-Pezdevî* diye tanınmıştır.

Usûlü'l-Pezdevî, Ebû'l-Berekât Hafızuddin en-Nesefî'nin (710/1310) *Menâru'l-envâr*'ında Şemsü'l-Eimme es-Serahsî'nin (490/1096) *Usûl*'ü ile birlikte cemettiği kaynaklardandır. Nitekim o, şerhinin önsözünde, Pezdevî ve Serahsî'nin usûllerini cemettiğini ve eserinde Pezdevî'nin tertibini esas aldığını belirtmektedir.⁸ *Kenzu'l-vusûl*'ün en yaygın olan şerhi ise Keşfu'l-esrâr adıyla Abdülaziz el-Buhârî (730/1330) tarafından yapılanıdır.⁹

Osmanlı'nın velûd yazarlarından biri olan Molla Hüsrev (885/1481) *Mir'âtu'l-usûl* adlı eserinde Pezdevî'nin söz konusu çalışmasını esas aldığını belirtmektedir.¹⁰

⁷ İbn Kutluboga, *Tâcu't-terâcim*, s. 41; Taşkoprizâde, *Miftâh*, II, 185; Leknevî, *Fevâid*, s. 124.

⁸ bk. Nesefî, *Keşfu'l-esrâr*, I,4.

⁹ *Usûlü'l-Pezdevî*, *Keşfu'l-esrâr* şerhiyle birlikte Kahire (1302) ve İstanbul (1308)'da 4 cilt olarak basıldı.

¹⁰ Molla Hüsrev, *Mir'ât*, s.2; Eserler listesi için bk. M. Hüsrev, *a.g.e.*, I, 3.

Pezdevî'nin bu eserine Osmanlı âlimleri tarafından iki şerh ve bir hâşiye yazılmıştır. Şerhler Musannifek (875/1480) ile Molla Hüsrev'e (885/1481), hâşiye ise Molla Fenârî'ye (834/1439) aittir.¹¹ Musannifek,¹² şerhinin mukaddimesinde, Herat'tan Konya'ya geldiğinde bazı insanların kendisinden *Kitabu'l-Pezdevî*'yi dinlemek istemeleri üzerine bu şerhi yazdığını kaydetmektedir.

Diğer şarihleri, onu doğru anlayamadıklarını belirterek eleştiren¹³ Musannifek, felsefeye dalmadığı, felsefî konulara girmediği gerekçesiyle Pezdevî'yi savunmaktadır.¹⁴ *Kenzu'l-vusûl*'ün, özellikle bu şerhi ile birlikte Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak takip edildiği anlaşılmaktadır.

Musannifek, *Şerhu'l-Hidâye*'sinde de, Hanefî usûlcülerinin önde gelenlerinden Debûsî (430/1039) ve Serahsî'nin (483/1090) yanı sıra Fâhru'l-İslâm Pezdevî'yi de referansları arasına almıştır.¹⁵

Pezdevî tarafından Debûsî'nin (430/1039) *Takvîmu'l-edille* adlı eserine yazılmış olan ve *Şerhu't-takvim* diye bilinen şerh de *Mir'âtu'l-usûl*'ün referansları arasında yer almıştır.¹⁶ Buna karşılık Pezdevî, Molla Hüsrev'in *Durerü'l-hükkâm* adlı furûa dair eserinde kaynak olarak zikredilmemektedir.¹⁷

İbn Melek (797/1395), *Menâr* şerhinde Hanefî usûl-i fıkıh otoritelerinden Kerhî, Cassâs, Debûsî ve Serahsî'nin yanı sıra Pezdevî'ye de sıkça atıflarda bulunmuştur.¹⁸ Yine Pezdevî'nin *Usûl*'ü, 973/1565 tarihli bir vesikaya göre müderrislere verilen fıkıh kitapları içinde yer almıştır.¹⁹

2. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*

Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî'nin (505/1111) fıkıh usulüne dair eseridir. Mütakellimîn metoduyla yazılmış olan dört temel metinden biridir.²⁰

Mustasfâ'nın ilk dönem Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulduğuna ve üzerinde herhangi bir çalışmanın yapıldığına ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı fakihlerinin, özellikle usulle ilgili eserlerinde *Mustasfâ*'yı başlıca referans kaynaklarından biri olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Nitekim eser yazmış ve medreselerde hocalık

¹¹ Diğer şerh ve hâşiyeler için bk. KZ, I, 112 vd.; OM, I, 391; Eserlerin tahlili için bk. Cici, a.g.e., s. 186, 211.

¹² Hayatı için bk. Cici, a.g.e., s.179, vd.

¹³ Musannifek, *Şerhu'l-Pezdevî*, vr. 17a; Eser hakkında geniş bilgi için, bk. Cici, a.g.e., s.186 vd.

¹⁴ a.g.e., vr. 30b.

¹⁵ Musannifek, *Şerhu'l-Hidâye*, vr. 26a; Eserin tahlili için bk. Cici, a.g.e., s.188, 191.

¹⁶ bk. M. Hüsrev, *Mir'ât*, s.94,101, 102.

¹⁷ Mehmet Şener'in *Durer'in Kaynakları* (İzmir, 1987) adlı çalışması taranarak bu tespit yapılmıştır.

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Baktır, Mustafa "Fîrelî İbn Melek", *AÜİFD*, sy. 9, s.62-66.

¹⁹ bk. TSA, E.2803, (Bilge, a.g.e., s.67'den naklen)

²⁰ Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, trc. Abdülkadir Şener, s.25

yapmış olan âlimlerin, Şâfiî mezhebine dair usul kaynakları içinde en çok Gazâlî'nin bu eserine baş vurduğu görülmektedir.²¹

3. Muhtasaru'l-Müntehâ

Muhtasaru İbn Hâcib diye de bilinen eser, Cemâleddin Ebû Amr Osman b. Ömer b. Hâcib'in (646/1249) *el-Münteha's-sûl ve'l-amel fi ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel* adındaki geniş eserinden bizzat kendisinin ihtisar ederek *Muhtasaru'l-Müntehâ* adıyla meydana getirdiği fıkıh usûlüne dair şöhret bulmuş bir çalışmadır.²²

Müellif eserinin başında evvela fıkıh usûlüne dair olan ilk eserini hazırladığını sonra da onu güzel bir şekilde muhtasar hale getirdiğini belirtir.²³

Mâlikî fıkıh, kelam ve dil âlimlerinden olan İbn Hâcib'in bu eserine Kutbuddin Mahmud b. Mes'ud eş-Şirâzî (710/1310) ve Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî (756/1355) şerh yazmışlardır.²⁴ Özellikle Osmanlı medreselerinde el-Îcî'nin şerhi takip edilmiştir.

Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan bu eser, birçok âlimin hocaları durumunda olan, eserleriyle XIV-XV. asır ulemasını etkilemiş bulunan Taftâzânî (885/1481) ve Seyyid Şerif başta olmak üzere Ahmed b. Musa el-Hayâlî (875/1470)²⁵, Molla Hüsrev,²⁶ Yusuf Bâli, Hatipzâde Muhyiddin,²⁷ Efdalzâde Hamidüddîn (903/1491)²⁸ ve Molla Samsünizâde (891/1486)²⁹ olmak üzere pek çok âlim hâşiye yazmıştır.³⁰

Osmanlı âlimleri tarafından bu eserle ilgili yapılan bütün hâşiyeler, Adudüddin el-Îcî'nin şerhine Seyyid Şerif'in yaptığı hâşiye üzerinde gerçekleştirilmiştir.³¹ Yani söz konusu dönem fakihlerinden hiç biri doğrudan İbn-i Hâcib'in *Muhtasaru'l-Müntehâ*'sı ve el-Îcî'nin buna yazdığı şerhi üzerinde çalışma yapmış değildir.

Mâlikî hukukçusu İbn-i Hâcib'in söz konusu eseri, Molla Hüsrev'in *Mir'ât* adlı eserinin kaynakları arasında yer almıştır.³²

²¹ Geniş bilgi için bk. Cici, *a.g.e.*, s.372

²² Cheneb, Moh. Ben, "İbn Hâcib", *İA*, VV/II, 856.

²³ *KZ*, II, 1853.

²⁴ Şerhler için bk. *KZ*, II, 1853-1857.

²⁵ Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 177.

²⁶ Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s.218.

²⁷ Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s.280.

²⁸ Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s.291.

²⁹ Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s.242.

³⁰ Esere yazılan diğer hâşiyeler için bk. *KZ*, II, 1857 vd; Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürçânî* adlı eserinde (s. 135) 16 âlimin hâşiye yazdığını zikretmektedir. *Muhtasaru'l-münteha*, Taftâzânî ve Seyyid Şerif'in hâşiyeleri el-Îcî'nin şerhiyle beraber basıldı (Kahire 1326).

³¹ Hâşiyelerin hemen hemen hepsinde "*Hâşiye ala Muhtasaru'l-Münteha li's-Seyyid (veya Şerif)*" şeklinde Cürçânî'nin adı bizzat belirtilmiştir. Geniş bilgi için bk. *a.g.e.*, s.326.

³² bk. Molla Hüsrev, *Mir'ât*, s. 74.

Samsûnizâde, hâşiyesinde söz konusu eserin konularında bulunan gizli manalara dayanarak yanlış düşüncelerde ısrar eden zamanın faziletli âlimlerinin doğruyu bulmalarına yardımcı olmak amacıyla, Seyyid Şerif'in açıklamalarının yanı sıra kendisinin de deliller üzerinde durup açıklamalarda bulunduğunu belirtmektedir.³³

Yakup Paşa'nın çalışmasının da başta Molla Samsûnî olmak üzere Seyyid Şerif'e itirazda bulunan Ali Tûsî ve Molla Hüsrev gibi hukukçuları reddetmek amacına yönelik olduğu görülmektedir.³⁴ Hâşiyeye yazarlarının bu ifadelerinden, yapılan çalışmalarda Cürcânî'yi savunmak maksadını taşıdıkları anlaşılmaktadır. Bu durum hâşiyeye türü çalışmaların genel amacına da uygundur. Çünkü hâşiyeler, çoğunlukla eleştiri ve savunma gibi amaçlara dayalı çalışmalardır.

Molla Fenârî'nin, *Fusûlü'l-bedâyi* adlı eserinde en çok başvurduğu kaynaklardan biri olan³⁵ *Muhtasaru'l-Müntehâ*, ayrıca kendisi tarafından 20 defa okutulmuştur.³⁶

4. el-Muğnî

Celâleddin Ömer b. Muhammed . Ömer el-Habbâzî el-Bahtiyârî el-Hücendî'ye (691/1292) ait olan bu eser,³⁷ Osmanlı medreselerinde fıkıh usûlü derslerinde okutulmuştur.³⁸ Hanefî fıkıh âlimi olan el-Habbâzî usûl ve furû otoritelerindedir.³⁹

İlk dönem Osmanlı âlimlerinden, İznik Orhan Gazi Medresesi müderrisi Alâaddin Esved, 732/1385 tarihinde hocalığı sırasında, el-Habbâzî'nin bu eserine mufassal bir şerh yazmıştır.⁴⁰ Ayrıca Cemâleddin Mahmud b. Ahmed Konevî (770/1368) ve Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed'in de aynı eser üzerine yazılmış şerhleri bulunmaktadır.⁴¹

5. Menâru'l-envâr

Fıkıh usûlü'ne dair olan bu eserin müellifi büyük Hanefî âlimi ve müctehidi Ebû'l-Berekât Hâfizuddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî'dir. Nesefî fıkıh usûlünün yanı sıra fıkıh, kelâm, tefsir ve hadiste de zamanının büyük âlimlerinden biriydi.⁴²

³³ Samsûnizâde, *Hâşiyeye*, vr.16.

³⁴ Yakup Paşa, *Hâşiyeye*, vr. 160a.

³⁵ Fenârî, *Fusûl*, I, 3.

³⁶ Lcknevî, *a.g.e.*, s. 167.

³⁷ Özel, *Hanefî Fıkıh*, s. 70.

³⁸ Bilge, *a.g.e.*, s.51.

³⁹ Özel, *a.g.e.*, s.70.

⁴⁰ Mecdî, *Hadâik*, s.29; KZ., II, 1749.

⁴¹ Şerhler için bk. KZ., II, 1749.

⁴² Bilmen, *Kâmus*, I, 439; Özel, *a.g.e.*, s. 72.

Osmanlı âlimlerinden İbn Kemal (940/1533), Ebû'l-Berekât'ı, kuvvetli ile zayıfı ayırabilecek kudrette olan "mukallidler" tabakasından sayarken, başkaları onu "müctehid fi'l-mezhep" kabul etmişlerdir.⁴³

Hemen bütün eserleri ulema nezdinde kabul gören Nesefî'nin adı geçen eseri de fıkıh usûlüne dair önemli bir çalışma olup, başta kendisi olmak üzere başka âlimler tarafından da şerhedilmiştir.⁴⁴

Bizzat yazarı tarafından *Keşfü'l-esrâr*⁴⁵ adıyla şerhedilen eserin şarihleri arasında Osmanlı âlimlerinden Hattâb Karahisârî (717/1317 sonrası), İbn Melek, Şerefüddin Kırımî (840/1436), Kara Sinan (852/1448) Ebûssuud Efendi (982/1574)⁴⁶ ve Alemşah Kadı Abdurrahman b. Emin (987/1579)⁴⁷, Türkistanlı Şücâ'uddin Hitabullah (733/1332), Kâki (749/1348), Barbertî (786/1384), Sadeddin Dehlevî (891/1677), Abdurrahman el-Aynî (893/1488), İbn Nuceym (970/1562) ve Haskefi (1088/1677) gibi pek çok âlim görmek mümkündür.⁴⁸ Eser, Kevâkibi (1096/1685) tarafından nazma çevrilmiş,⁴⁹ bizzat müellifince yapılan şerhi ise, Mukbil b. Abdullah tarafından milâdî 1402'de Kıpçak Türkçesi'ne tercüme edilmiştir.⁵⁰

Özellikle Osmanlı fakihlerinden İbn Melek'in *Menâr* şerhi, Zekerriyya Yahya b. Ruhavî (949/1412) ve Muhammed b. İbrahim Halebî'nin (1040/1630) hâşiyelerine konu olmuştur.⁵¹

İbn Melek, söz konusu şerhinde zaman zaman Nesefî'ye eleştiri yöneltmiştir.⁵² *Menâr*, Molla Hüsrev'in *Mir'ât* adlı eserinin başında bir liste halinde zikrettiği referanslarındandır.

Menâr şarihlerinden Şerefüddin Kırımî, şerhinin önsözünde fıkıh usûlüne hayatını verdiğini ve uzmanların bu ilmi anlamadığını kaydettikten sonra, Nesefî'nin söz konusu eserinin önemini vurgulamakta, bazı hususları eksik bıraktığını belirtmekte ve eksiklerini gidermek için de bir şerh yazdığını ifade etmektedir. Şarih, ayrıca devamla hac vesilesiyle Şam'a gittiğinde oradaki âlim ve fakihlerle yazdığı şerh konusunda fikir alışverişinde bulunduğunu ve onların da olumlu yönde kanaat belirttiğini anlatmaktadır.⁵³

⁴³ Geniş bilgi için bk. Bilmen, *a.g.e.*, I, 439.

⁴⁴ Şerhler hakkında geniş bilgi için bk. Atay, Hüseyin, *İslâm Hukuk Felsefesi (Giriş)* s. 148-157; Nesefî şerhinin önsözünde, Pezdevî (482/1089) ve Serahsî'nin (490/1096) usûllerini cemettiğini ve Pezdevî'nin tertibini esas aldığını belirtmektedir. bk. Nesefî, *Kuşfu'l-esrâr*, I, 4.

⁴⁵ Bilmen, *a.g.e.*, I, 440; Özel, *a.g.e.*, s. 73.

⁴⁶ Ebûssuud'un şerhi "*Sevâkibu'l-envâr fi evâli'l-Menâr*" adını taşımaktadır. bk. *OM*, I, 226.

⁴⁷ Kırboğa, *Kânunu'l-kütüb*, s. 139.

⁴⁸ *Şakâik*, s. 108; Ayrıca geniş bilgi için bk. *KZ*, II, 1823-1827.

⁴⁹ Özel, *a.g.e.*, s. 73.

⁵⁰ bk. Tulum, A.Mertol, "Şerhu'l-Menâr Hakkında I", *TDED*(1968), XVI, s.133-138.

⁵¹ Atay, *a.g.e.*, s.150; Cici, *a.g.e.*, s.70.

⁵² İbn Melek'in "haber-i mütevatir" konusundaki itirazı için bk. İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, s.206.

⁵³ Şerefüddin Kırımî, *Şerhu'l-Menâr*, önsöz.

Kırımî'nin verdiği bu bilgiler, *Menâr*'ın sadece Anadolu'da ve Osmanlı âlimleri nezdinde değil, Şam gibi diğer bölgelerde de iyi tanındığını göstermektedir.

Menâr üzerine şerh yazanlardan biri olan Kara Sinan da, 156 varaklık çalışmasını 842/1488'de II. Murad zamanında tamamladığını kaydetmekte, ancak *Menâr*'ın özelliklerine ilişkin herhangi bir bilgi vermemektedir.⁵⁴

6. *et-Tenkîh ve't-Tavdîh*

Her iki eser, Sadruşşerîa es-Sânî veya el-Asgar diye bilinen Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmud b. Ahmed b. Ahmed b. Ubeydillah el-Mahbûbî'ye (747/1347) aittir. *Tenkîhu'l-usûl* telif, *et-Tavdîh fî ğavâmidî't-Tenkîh* ise bu eserin şerhidir.⁵⁵

Eser üzerinde; şerh, hâşiye, ta'lik ve reddiye gibi değişik türlerde çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Osmanlı hukukçularından Molla Hüsrev söz konusu eseri şerh etmiştir. Ayrıca Hacı Hasanzâde (911//1505), Kestelli Muslihuddin (901/1496), Hatipzâde (901/1496) ve Alaaddin Ali Arabî (901/1496) hâşiye; Molla Samsûnzade (891/1486) ile Hacı Hasanzâde ve Muhyiddin Mehmed es-Samsûnî (928/1520) ta'lik⁵⁶ ve İbn Kemal Paşa da (940/1533) reddiye⁵⁷ yazmışlardır.

Tenkîh, şerh ve hâşiyesi ile birlikte Molla Hüsrev'in *Mir'ât* adlı eserinde en çok baş vurduğu kaynaklardandır.⁵⁸

7. *et-Telvîh fî keşfi hakâikî't-Tavdîh*

et-Tavdîh üzerinde yapılan en güçlü, dolayısıyla da en çok tanınan çalışma şüphesiz Taftazânî'nin (792/1390) *et-Telvîh* diye bilinen hâşiyesidir.⁵⁹ Söz konusu çalışma, bir çok itirazı da içerdiği için "şerh" olarak da nitelendirilmiştir. Bu hâşiye eserin aslından daha fazla rağbet görmüş ve Osmanlı medreselerinde fıkîh usûlü derslerinde en çok okutulan

⁵⁴ Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s.139.

⁵⁵ İbn Kutluboga, *a.g.e.*, s. 40; Taşköprizâde, *Miftah*, II, 191; KZ, I, 496. Leknevî, *a.g.e.*, s. 109; Bilmen, *a.g.e.*, s. 73.

⁵⁶ Hâşiye ve ta'likler, esasen *Tenkîh* ve *Tavdîh*'in "hüsün-kubuh" bölümü içinde yer alan dört mukaddimeye Taftazânî tarafında yazılan *Telvîh* adlı eser üzerinde yapılan çalışmalardır. Dolayısıyla bu çalışmaların sadece isimleri farklı, içerikleri ise aynıdır.

⁵⁶ *OM*, II, 16.

⁵⁷ Serkis, *Mu'cemü'l-matbûât*, I, 227.

⁵⁸ Hasan Özket'in tespitine göre M. Hüsrev söz konusu usûl eserinde *Tenkîh*'e 12, *Tavdîh*'e 3, *Telvîh*'e ise 19 yerde yer vermiştir. Özket, *a.g.e.*, s.53, 55. Ancak o, *Tenkîh* ve *Tavdîh*'i eserin başındaki kaynaklar listesinde verirken *Telvîh*'i aynı yerde zikretmemiştir.

⁵⁹ bk. Cici, *a.g.e.*, s.326.

kitap haline gelmiştir.⁶⁰ Hatta müderrislik sınavlarının mülâkat safhasında da bu eser, usulden başvuru kaynağı olmuştur⁶¹. Osmanlı medreselerinde *Tenkîh*, *Tavdîh* şerhi ve *Telvîh* hâşiyesi ile birlikte okutulmuştur.⁶²

Telvîh üzerine 26 hâşiye, 4 ta'lik yazılmıştır. Osmanlı'nın ilk döneminde yapılan usûl hâşiyelerinin yarısından fazlasını bu esere yazılan hâşiyeler oluşturmaktadır.⁶³ Ayrıca *Telvîh* üzerine yapılan bir de yüksek lisans çalışması vardır.⁶⁴

Molla Samsûnizâde (891/1486) *Ta'lika ale'l-Mukaddimâti'l-erbaa* adlı çalışmasının önsözünde bunun, Sultan Muhammed Han'ın talebi üzerine⁶⁵ çağdaş âlimler tarafından *Tavdîh* ve *Telvîh*'in hüsün-kubuh konusuna yöneltilen eleştirilere cevap vermek amacıyla kaleme alındığını belirtmekte⁶⁶ ve tenkidçi âlimleri, "hurafe sözlerle karışıklıklara neden olan felsefeciler" şeklinde suçlamaktadır.⁶⁷

Bütün bunlardan sonra, üzerinde yapılan çalışmalar ve bu çalışmaları gerçekleştiren yazarların açıklamalarına dayanarak, *Tenkîh* ile şerhi *Tavdîh* ve bunun hâşiyesi *Telvîh*'in diğer bir ifadeyle metin, şerh ve hâşiyeden oluşan bu üç eserin Osmanlı hukukçularını en çok etkileyen kaynaklardan olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

B. FURÛ KAYNAKLARI VE BUNLARA İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER

İslam hukuku ile ilgili çalışmalar genel olarak "usûl ve furû" diye gruplandırılmaktadır. Furû çalışmalarının herbiri de ibâdât, muamelât ve ukûbât gibi kısımları kapsar. Ancak insanların daha çok ihtiyaç duyup müracaat ettiği bazı konular, furû kitaplarından ayrı olarak özel çalışmalara konu yapılmıştır. Sözgelimi, furû eserlerin ibadetler bölümü, "ilmihal" diye bilinen müstakil çalışmalarda, miras hukukuna ilişkin konular da "ferâiz" diye ifade edilen özel çalışmalarda ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu

⁶⁰ Mesela, Molla Arabî, *Telvîh*'i ezbere bilir ve her gün iki sahife okuturdu. bk. *Şakâik*, s. 242; Yine Hasan Çelebi'nin hayatı anlatılırken bu kitabın talebe ve müderris ellerinde dolaştığı kaydedilmektedir. bk. *Şakâik*, s. 289.

⁶¹ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 63

⁶² Uzunçarşılı, *İlmiye*, s.32; İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 92.

⁶³ Mesela, Osmanlı'nın ilk döneminde (1299-1481) usûlden 28 hâşiye yazılmış, bunlardan 15'i -yani yarısından fazlası-*Telvîh* üzerinde gerçekleşmiştir. Yazarları için bk. Cici, *a.g.e.*, s.326. Hâşiye yazarları içinde Molla Hüsrev, İbn Kemalpaşa ve Ebüssuud Efendi gibi ünlü hukukçular da bulunmaktadır. bk. Serkis, *a.g.e.*, I, 227; *OM*, I, 226.

⁶⁴ "*Taftazâni ve Usûlü Fıkıhîaki Yeri*" adlı yüksek lisans tezi, M. Murat Kumbasar tarafından A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak hazırlanmış ve 1990'da sunulmuş olup henüz basılmamıştır.

⁶⁵ Samsûnizâde, *Ta'lika ale'l-Mukaddimâti'l-erbaa*, vr.16.

⁶⁶ *a.g.e.*, vr. 14a.

⁶⁷ *a.g.e.*, vr. 35a; Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 238 vd.

itibarla “furû kaynakları” ile ilgili incelemelerimizi, “genel furû ve özel furû kaynakları” diye iki ayrı başlık altında sürdürmemiz daha uygun olacaktır.

1. Genel Furû Kaynakları

Etki kaynakları bakımından furû çalışmalarına bakıldığı zaman bunların çoğunlukla “el-Mutûnu'l-erbaa: dört metin” veya “el-Mutûnu's-selâse: üç metin” diye bilinen muteber eserler üzerinde yoğunlaştığı görülür. Dolayısıyla bu eserlere öncelik vererek konu “mutûn-i erbaa ve mutûn-i selâse eserleri ve diğer eserler” şeklinde incelenecektir.

a. Mutûn-i erbaa ve mutûn-i selâse eserleri

Hicrî yedinci asrın sonları ile sekizinci asrın başlarına doğru Tâcuşşerîa (680), el-Mevsilî (683/1284), İbnu's- Sâatî (694/1285) ve en-Nesefî'den (710/1310) oluşan dört hukukçu tarafından kaleme alınan *Vikâye*, *Muhtâr*, *Mecma*, *Kenz* adlı furû eserler, fakihler arasında “ el-Mutûnu'l-erbaa : dört metin” diye meşhur olmuşlardır. Bu “dört metin”den *Vikâye* ve *Kenz*, Kudûrî'nin (428/1037) *Muhtasar*'ı ile “el-Mutûnu's-selâse: üç metin”i oluştururlar.⁶⁸

Öyleki bu "dört metin", kanun gibi addedilmiş, bunların hilafına fetva vermek neredeyse "caiz değildir" denecek kadar itibar görmüştür.⁶⁹ Nitekim çağımız İslâm hukukçularından Subhi Mahmasânî de, sözkonusu eserlerin, mezhep hükümlerinin ihtiyari olarak bir araya getirilmesi merhalesinde önemli rolleri bulunduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁰ Bu giriş bilgilerinden sonra, önce "dört metin" diye bilinen eserler, sonra "üç metin" içinde yer alan *Muhtasar* üzerinde durulacaktır.

aa. el-Vikâye

Esas ismi *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilil-Hidâye* olup Tâcuşşerîa'nındır. Müellif bu eserini, torunu Sadruşşerîa es-Sânî için telif etmiştir.⁷¹ *Hidâye*'den yaptığı seçmelerle telif edilen eser, "mutûn-i erbaa"nın birincisidir.

Osmanlı hukukçularını etkileyen kaynakların başında gelen *Vikâye*, telif çalışmalarında esas alınmış olmasının yanı sıra şerh, ta'lik, tercüme ve reddiyeye de konu yapılmıştır. Telif eserlerinde *Vikâye*'yi esas alan fakihlerin başında Bedreddin Simâvî, Fahreddin Rûmî, Musannifek ve İbrahim Halebî gelmektedir.

⁶⁸ bk. Yaman, Ahmet, "Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve Kenzü'd-dekâik", *DD*, c. XXIX, sy. 1, s. 87.

⁶⁹ Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Hukuk Külliyyatı*, s.77.

⁷⁰ Subhi Mahmasânî, "İslâm Hukukunun Tedvini", *MÜİFD*, sy. 3, s. 321.

⁷¹ Bilmen, a.g.e., I, s. 342, 460.

Bedreddin Simâvî *Letâifu'l-İşârât* adlı eserinin mukaddimesinde , sözkonusu eserini el-mutûnu'l-erbaa diye bilinen "dört metin" in meselelerini ortaya koyduğunu belirtmektedir.⁷² Aynı şekilde Fahreddin Rûmî *Müştemilü'l-ahkâm*'ında⁷³, Musannifek *Kitabu'l-Hudûd ve'l-Ahkâm* adlı çalışmasında⁷⁴, İbrahim Halebî de *Mülteka'l-Ebhur* adlı furû ile ilgili eserinde *Vikâye*'yi esas almışlardır.⁷⁵

Osmanlı hukukçularından başta İbn Melek, Alaaddin Esved, Seyyid Hasan b. Seyyid Ali, Hüsametdin Tokâdî, ve Musannifek olmak üzere birçokları tarafından *Vikâye*'ye şerh yazılmıştır.⁷⁶ Şerhlerin en şöhretlisi Sadruşşerîa'nın *Şerhü'l-Vikâye*'sidir. Bu şerh o kadar tutulmuştur ki, mutlak olarak zikredildiğinde yani müellifi belirtilmeksizin *Şerhü'l-Vikâye* dendiği zaman bu anlaşılmıştır.⁷⁷ *Vikâye* üzerinde yapılan "ta'lik" çalışması Hüsameddin Tokâdî'ye, "tercüme" Devletoğlu Balıkesîri'ye ve "reddiye" İbn Kemal Paşa'ya aittir.

Vikâye'yi konu edinen çalışmalara böylece değindikten sonra bu çalışmaları yapanların sözkonusu eserle ilgili değerlendirmelerine geçebiliriz.

İbn Melek'in oğlu Muhammed, *Kitâbü'l-Vikâye* üzerinde onun gizli noktalarını açıklayan, faydalarını ortaya koyan, gözden kaçanlarını ayırdeden herhangi bir şerh yapılmamış olması nedeniyle babasının bu esere şerh yazma ihtiyacını duyduğunu belirtmektedir.⁷⁸

İznik medresesinde müderrisliği sırasında Alaaddin Esved (800/1397) tarafından kaleme alınan *Vikâye* şerhi⁷⁹ için Taşköprizâde, sözkonusu şerhi iki cilt halinde görüp okuduğunu ve istifade ettiğini belirttikten sonra, onun *Vikâye*'deki müşkilleri çözmeyi hedefleyen bir eser olduğunu kaydetmektedir.⁸⁰

⁷² Bedreddin Simâvî, *Letâif*, mukaddime. Şeyh Bedreddin burada dört metin'le birlikte Kudûri'nin *Muhtasar*'ı ile *Manzûme*'yi de kaydetmektedir.

⁷³ Fahreddin Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, mukaddime; Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 172 vd.

⁷⁴ Musannifek, *Kitabu'l-hudûd*. Musannifek burada *Hidâye*, *Manzûme* ve *Vikâye*'yi birlikte zikretmektedir.

⁷⁵ İbrahim Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, s.7. Halebî burada "dört metin"e ek olarak *Kudûri* ve *Hidâye*'yi de belirtmektedir.

⁷⁶ Diğer şarihler şunlardır: İbn Melekzâde, Kirmastizâde, Acemzâde, Şeyhzâde Muhyiddin Kocavî, [(951/1544) bk. *OM*, I, 334], Kasım b. Süleyman en-Niğdevî. [(970/1562) bk. *KZ*, 2021; *Hedîyye*, I, 832]. İlk dönemde yazılan 22 şerhin 8'i *Vikâye*, 5'i *Hidâye*, 2'si *Mecma*, 2'si *Kenz* ve 1'i Muhtâr üzerinedir. Böylece "mutûn-i erbaa" diye bilinen metinler, şerhlerin yarısından fazlasını teşkil etmektedir. bk. Cici, *a.g.e.*, s. 324.

⁷⁷ bk. *KZ*, II, 201; *Şerhü'l-Vikâye*de asıl metin olan *Vikâye* gibi değişik türlerde çalışmalara konu olmuştur. Mesela; söz konusu eser üzerinde üç asırlık zaman dilimi içinde yaklaşık 30 hâşiye ve 7 ta'lik gerçekleştirilmiştir. İlk dönemde (1299-1500) furû eserlerine yazılmış olan 11 hâşiyeden 10'u *Şerhü'l-Vikâye* üzerinedir. bk. Cici, *a.g.e.*, s. 326.

⁷⁸ İbn Melek, *Şerhü'l-Vikâye* (199 varak). Mukaddime; Şerhin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 72-75.

⁷⁹ Eserin özgün adı *el-İnaye fi Şerhi'l-Vikâye* olup iki cilttir. Birinci cilt 364, ikinci cilt 368 varaktır. Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 79-81.

⁸⁰ *Şakâik*, s. 9

Seyyid Ali Komenâfi (840/1436), şerhinin mukaddimesinde *Vikâye*'nin önemi üzerinde durduktan sonra onun delillerden uzak ve lafızlarının son derece kısa olduğunu, buna rağmen bu eksiklerini gideren bir şerhin de bulunmadığını zikretmektedir.⁸¹

Aynı yazar, bu şerhini yazarken *Hidâye, Kifâye, Gâyetü'l-beyan* (İl's-Serûci), *Beyân* (Kıvâmuddîn el-Ebânî), *Zeylâi, Kâfi* ve *Sadruşşeria*'yı da esas aldığı ifade etmiştir.⁸²

Vikâye'yi bütün tepkileri göze alarak Türkçe'ye kazandıran⁸³ Devletoğlu Yusuf Balıkesiri (II. Murad devri), şer'i hükümleri bilmenin herkese farz olduğunu, özellikle kadıların bu konuyu iyi bilmesi gerektiğini kaydettikten sonra, onların bu Türkçe eserden yararlanabileceklerini, zaten bu çalışmasını ilm-i furû öğrenilsin diye yaptığını belirtmektedir.⁸⁴

Buradan, tercümenin kadılar için "el kitabı" niteliği taşıması maksadıyla yazıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı hukukçularından Musannifek de, şerhinin önsözünde fıkıh ve fetva ilminin önemini vurguladıktan sonra kendisini bu alanın önemli kaynaklarından sayılan bu eserleri incelemeye ve anlamaya hasrettiğini ifade etmektedir.⁸⁵

Osmanlı şeyhülislamlarından İbn Kemal Paşa da (940/1534) *el-İslâh ve'l-İzâh*⁸⁶ adlı eserinin önsözünde *Vikâye*'nin, basiret sahipleri nezdinde küçük ama kıymetli bir eser olduğunu kaydettikten sonra, eserde bulunan bazı unutmaları ve küçük kusurları gidermek üzere biraz değişiklikler, ilâve ve çıkarmalar yaparak bu kitabı düzeltip tamamlamak istediğini belirtmektedir.⁸⁷

Hacı Hasanzâde Mehmed Şâh (939/1533), *İslâh* üzerine bir hâşiye,⁸⁸ Birgivi de *Reddül-İslâh ve'l-İzâh* adlı bir reddiye⁸⁹ yazmıştır.

⁸¹ Seyyid Ali Komenâfi, *el-İnâye fi şerhi'l-Vikâye*. Mukaddime. Seyyid Ali'nin beş yıllık emek mahsulü olan (827-832/1423-1428) bu eser, 377 varaktır.

⁸² a.g.e., ay.

⁸³ Osmanlı'nın ilk dönemlerinde özellikle yazma dili Arapça olduğundan bunun dışında bir dille yapılan çalışmalar tenkit konusu olabiliyordu. Bu konuda gelebilecek eleştiriler karşısında kendini savunan Devletoğlu, "*Türki olmak, manzum olmak bes kelam : Ana hiç ayıp olmazmış vesselam*" diyerek sözlerini bitirmektedir. bk. Devletoğlu, *Manzum Fıkıh Kitabı*, vr. 2b; İlk dönem Osmanlı hukuk çalışmalarında Türkçe'nin kullanımını konusunda geniş bilgi için bk. Cici, a.g.e., s.23.

⁸⁴ Devletoğlu, *Manzum Fıkıh Kitabı*, vr. 3a; Eserin tanıtımı için bk. Cici, a.g.e., s. 147-149.

⁸⁵ Musannifek, *Şerhü'l-Vikâye*, vr. 3a; Eserin tanıtımı için bk. Cici, a.g.e., s. 192.

⁸⁶ *el-İslâh, Vikâye* üzerine yapılmış bir çalışma olup, ondaki hataları düzelttiği için esere bu ad verilmiştir. *el-İzâh* ise bunun şerhidir. Sadruşşeria'nın şerhindeki bozuklukları açıkladığı için bu adı almıştır. bk. İbn Kemal, *el-İslâh ve'l-İzâh*, mükaddime; KZ, 109; GAL, I, 647.

⁸⁷ İbn Kemal, *el-İslâh ve'l-İzâh*, vr. 1b-2a (Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullah Efendi, nr. 90, 208 vr); Eserin kısaca tanıtımı için bk. Kılıçer, Esad, "Fıkıhçı Olarak İbn Kemal". Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu, Ankara 1986, s. 194; Ali Keleş, *Osmanlı Yükseliş Dönemi Hukukçuları*, s. 93-94.

⁸⁸ KZ, 109; OM, II, 16.

⁸⁹ Yazma nüshası için bk. Fatih Millet Ktp., Ali Emiri, nr. 583.

Bütün bunlar gösteriyor ki *Vikâye*, hem bizzat kendisi hem de şerhleri ayrı ayrı bir çok çalışmaya konu yapılmıştır. Şerh ve hâşiyelerin, yazarlarından çoğunun müderrisliği esnasında kaleme alındığı dikkate alındığında *Vikâye*'nin şerh ve hâşiyeleri ile birlikte hem bizzat yazarları hem de başkaları tarafından Osmanlı medreselerinde hemen her dönemde ders kitabı olarak okutulduğu anlaşılmaktadır.

bb. el-Muhtâr

Ebu'l-Fadl Mecdûddîn Abdullah el-Mevsîlî el-Bağdâdî'ye (693/1294) ait olan eser, yazarın gençlik yıllarında kaleme aldığı ve daha ziyade Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih ettiği bir çalışma olup asıl adı *el-Muhtâr li'l-fetva*'dır.⁹⁰ İnsanlar arasında elden ele dolaşacak kadar itibar gören eser, gelen talep üzerine bizzat müellifi tarafından *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr* adıyla şerh edilmiştir. Şerhte meselelerin illetlerine ve görüşlerin dayandığı delillere de yer verilmiştir.⁹¹

Dört muteber metnin ikincisi olan *el-Muhtâr*, Osmanlı âlimlerinden Bedreddin Simâvî tarafından *Letâifu'l-işârat*'ta,⁹² Fahreddin Rûmî tarafından *Müştemilü'l-ahkâm*'da⁹³ İbrahim Halebî tarafından da *Mülteka'l-ebhur*⁹⁴ adlı eserinde esas alınmıştır.

İlk dönem Osmanlı fakihlerinden Hattab Karahisarî sözkonusu eser üzerinde *Şerhu'l-Muhtâr* (212 varak) adlı bir şerh çalışması yapmıştır.⁹⁵ Ayrıca *Muhtâr*, İbn Emîr el-Hac el-Halebî (879/1474), Şemsüddîn eş-Şirîlî ve İbn Kutluboğa (879/1474) tarafından şerh edilmiş, Ebû Abdullâh el-Buhârî (799/1397) tarafından da nazma çevrilmiştir. Eserin hadislerini İbn Kutluboğa *Tahrîcu ehâdisi'l-ihitiyâr*⁹⁶ adlı eserinde tahrîc etmiştir.⁹⁷

cc. Mecma'u'l-bahreyn

Dört metnin üçüncüsü olan eser, İbnu's-Sâatî diye bilinen Muzafferüddin Ahmed b. Ali el-Bağdâdî'ye (694/1295) aittir.⁹⁸ Yazar eserini, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ile Ebu Hafis en-Nesefî'nin (537/1142) *Munzûme*'sini esas alarak telif etmiş, ayrıca bunlara birtakım ilâvelerde de bulunmuştur.⁹⁹

⁹⁰ İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 31; *KZ*, II, 1622; Leknevî, *a.g.e.*, s. 106; *GAL*, I, 476, *Suppl.*, I, 657.

⁹¹ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 77; Şener, *a.g.e.*, s. 59.

⁹² bk. Bedreddin Simâvî, *Letâif*, mukaddime.

⁹³ bk. Fahreddin Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, mukaddime.

⁹⁴ bk. Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, s. 7.

⁹⁵ Yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Crh., nr. 712; Eser hakkında bk. Cici, *a.g.e.*, s. 56.

⁹⁶ Yazma nüshası için bk. Topkapı Sarayı Ktp. nr. 307; Fatih Millet Ktp., Feyzullah, nr. 292, 2169/1 (Şener, *a.g.e.*, s. 50'den naklen).

⁹⁷ Özel, *a.g.e.*, s. 69.

⁹⁸ İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 6; Taşköprüzâde, *Miftah*, II, 188; *KZ*, I, 235; Leknevî, *a.g.e.*, s. 26; *GAL*, I, 477, *Suppl.*, I, 658; H. Suter-(J-Vernel), "İbn al-Sâatî", *Et*, III, 921.

⁹⁹ *KZ*, II, 1599; Bilmén, *Kâmus*, I, 415.

Osmanlı fakihleri tarafından *Mecma*, hem bazı teliflerde esas alınmış, hem de üzerinde şerh, hâşiye ve reddiye türünde çalışmalar yapılmıştır. Mesela, Bedreddin Simavî, Fahreddin Rûmî ve İbrahim Halebî teliflerinde bu eseri esas almışlar, müellifinden başka İbn Melek, İbn Kâdî-i Ayasluğ ve Süleyman b. Ali el-Karamanî (924/1518) şerh,¹⁰⁰ Cemâleddin Aksarayî de (791/1389) reddiye yazmışlardır.¹⁰¹

Bedreddin Simavî *Letâifu'l-işârât* adlı eserinde hem mutûn-i erbaa eserlerinin meselelerini, hem de *Kudûrî*, *Manzûme* ve *Mecma'yı* esas aldığını, eserini *Mecma'nın* tertibine göre düzenlediğini ve hiçbir meseleyi atlamamaya gayret ettiğini, onlarda zikredilmeyen hususlarda "tekmile, müteferrika ve şetta" gibi başlıklar altında kendisinin ilavelerde bulunduğunu belirtmektedir.¹⁰² İbrahim Halebî'nin de *Multeka'l-ebhur'da* mutûn-i erbaa'yı esas aldığı görülmektedir.¹⁰³

Osmanlı fakihlerinden İbn Melek (797/1395) 268 varaktan meydana getirmiş olduğu şerhin girişinde yazma sebebini ve *Mecma'nın* özelliklerini şu ifadelerle dile getirmektedir:

"Bazı dostlarım sohbet esnasında bana, *Mecma'ul-bahreyn'in* furûda benzeri görülmemiş kıymetli bir kitap olduğunu, bazı konuların çok kısa bir şekilde anlatıldığını, buna karşılık sadra şifa olacak seviyede bir şerhi de bulunmadığını ileri sürerek benden fevaidi tahlil eden, ibarelerdeki gizlilikleri açan, ilgili konuları kapsayan geniş delillerden halî, ifrat ve tefritten uzak bir şerh istediklerini arzettiler. Her ne kadar onlara bazı özürler belirttim ise de kabul etmediler ve yine ısrar ettiler. Ben de külfetine rağmen kabul ettim. Allah'tan kolaylaştırmasını ve muvaffak kılmasını dileyerek başladım."¹⁰⁴

Taşköprizâde, İbn Kâdî-i Ayasluğ (II. Murad devri) tarafından *Mecma'ya* yazılan şerh¹⁰⁵ hakkında; onu gördüğünü, mütalâa ettiğini ve yararlandığını, onun faydalı bir çalışma olduğunu, yazarının *Hidâye*

¹⁰⁰ KZ: II, 1601; Ayrıca Ahmed b. İbrahim el-Antâbî (767/1365), Ahmed b. Şemsüddin el-Konevî (788/1386), Muhammed et-Tarablusî (967/1559) ve Bedruddin el-Aynî'nin (855/1455) de söz konusu esere şerhleri bulunmaktadır.

¹⁰¹ Cici, *a.g.e.*, s. 64, 324.

¹⁰² Bedreddin Simavî, *Letâif*, mukaddime.

¹⁰³ İbrahim Halebî, *Multeka*, s. 7. Subhi Mahmasânî (a.g.m.s.322), Kanunî'nin, fıkıh hükümlerinin muhtasar bir kitapta toplanmasına ilişkin talebi üzerine Halebî'nin söz konusu eserini kaleme aldığını ve *Muhtasar*, *Muhtâr*, *Vikâye* ve *Kenz* isimli kitaplardaki fikhî meseleleri hülâsa ettiğini, ancak bunlar arasında *Mecma'ı* zikretmediğini ifade etmektedir. Oysa *Multeka'nın* hemen girişinde bizzat yazarı tarafından ilk dört eser zikreldikten sonra hem *Mecma'a* hem de *Hidâye'ye* müracaat edildiği belirtilmektedir.

¹⁰⁴ İbn Melek, *Şerhu Mecma*, mukaddime; Şerhin yazma nüshası için bk. Süleymaniye, Ktp., Fatih, nr. 1760; Ayrıca şerhin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 75-77.

¹⁰⁵ Yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 395; Ayrıca şerhin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 153-156.

şarihlerine itirazları bulunduğunu kaydetmekte,¹⁰⁶ Mecdî ise onu, yazarın tefsirle ilgili eseriyle birlikte iki yılda okuduğunu zikretmektedir.¹⁰⁷

Kitâbu'r-red alâ Şerhi Mecma'i'l-bahreyn adıyla reddiye yazan Cemâleddin Aksarâyî, İbnu's-Sâatî'nin *Mecma'u'l-bahreyn*¹⁰⁸ adlı eserine bizzat şerh yazdığını ifade ettikten sonra, eserin ince ve derin tevcihleri bulunan tertipli ve düzenli bir şerh olduğunu, ancak bazı hususların kendisinde şüphelere yol açtığını, bu sebeple şüphe bırakan hususlardan bir kısmını toplayarak asrın fakihlerini eserde mevcut bu eksikler konusunda uyarmak istediğini belirtmektedir.¹⁰⁹

İbn Melek tarafından *Mecma* üzerinde gerçekleştirilen şerh hakkında Taşköprizâde "Anadolu'da matlup eser",¹¹⁰ Kâtip Çelebi "mûteber ve ellerde dolaşan eser"¹¹¹ ve Leknevî "çok faydalı bir eser"¹¹² şeklinde övgü dolu ifadeler kullanmışlardır. Osmanlı hukukçularından Ebussuud Efendi de kendisine yöneltilen "*Mecma'u'l-bahreyn*'e Ferište-oğlu şerhi mûteberattan mıdır?" şeklindeki bir soruya cevap olarak "eyüdü" demektedir.¹¹³

Osmanlı medreselerinde bu önemli eserin okutulduğuna ilişkin açık bilgi bulunmamakta ise de biz, diğer mutûn-i erbaa kaynakları ile birlikte bu eserin de en azından yardımcı ders kitabı olarak okutulmuş olacağını düşünüyüz.

dd. Kenzû'd-dekâik

İslâmî ilimlerin hemen her branşında eser vermiş velûd bir yazar olan Ebû'l-Berekât en-Nesefî'ye (710/1310) ait olan bu eser, aynı müellifin *el-Vâfi* adlı çalışmasının bir özeti mahiyetindedir.¹¹⁴

Mutûn-i erbaa'nın dördüncüsü olan *Kenzû'd-dekâik*, Kudûrî'nin (428/1274) *el-Muhtasar*'ı ve Tacüşşerîa el-Mahbûbî'nin *el-Vikâye*'si ile beraber el-mutûnü's-selâse (üç metin)'den sayılmıştır.¹¹⁵

Nesefî'nin diğer eserleri gibi bu eseri de çeşitli telif çalışmalarında esas alınmış ve üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Sözelimi, Bedreddin Simâvî *Letâifu'l-işârat*, Fahreddin Rûmî *Müştemilü'l-ahkâm* İbrahim Halebî

¹⁰⁶ *Şakâik*, s. 97.

¹⁰⁷ Mecdî, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁰⁸ Aksarâyî, *Kitâbu'r-red*, vr. 3a.

¹⁰⁹ a.mlf., *a.g.e.*, vr. 1b.

¹¹⁰ *Şakâik*, s. 45.

¹¹¹ *KZ*, II, 1599.

¹¹² Leknevî, s. 107.

¹¹³ Düzdâğ, Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetavaları*, s. 184.

¹¹⁴ *KZ*, II, 1515; Leknevî, s. 101; Bilmen, *Kamus*, I, 539; *GAL*, II, 251; *Suppl.* I, 761, II, 263; Heffening, "Nesefî", *IA*, IX, 199-200; Daha geniş bilgi için bk. Yaman, Ahmed, "Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve Kenzû'd-dekâik", *DD*, c.XXIX, sy. 1, s. 87; *el-Vâfi*, eş-Şeybânî'nin *el-Asl* diye bilinen "Zâhiru'r-rivâye" kitaplarını ve özellikle *el-Câmi'u's-sagîr*, *el-Câmi'u'l-Kebîr* ve *ez-Ziyâdât*'ının meselelerini bir araya getiren bir furû kitabıdır. bk. Yaman, a.g.m, *DD*, c.XXIX, sy. 1, s.88.

¹¹⁵ bk. Yaman a.g.m, *DD*, c.XXIX, sy. 1, s.88.

de *Multeka'l-ebhur* adlı furû eserlerinde mutûn-i erbaa çerçevesinde söz konusu eseri esas almışlardır.¹¹⁶

Eser üzerinde Osmanlı hukukçularından Hattâb Karahisârî,¹¹⁷ Ali b. Musa Koçhisârî¹¹⁸ (841/1437), Muhyiddin Mehmed el-Karabâgî (942/1569)¹¹⁹ ve Molla Miskin (954/1547)¹²⁰ şerh, İmamzâde Ahmed b. Mehmed (977/1569) hâşiye¹²¹ yazmışlardır. Ayrıca Zeylaî'nin (743/1342) *Tebyînu'l-hakâik*, Kâdî Bedrüddin Aynî'nin (855/1451) *Remzü'l-hakâik*, İbn Nüceym Zeynüddin'in (977/1562) *el-Bahru'r-râik* ve İbn Nüceym Ömer'in (1005/1596) *en-Nehru'l-fâik* adlı şerhleri önemli çalışmalaradır.¹²² Ayrıca *Kenz*, İbnü'l-Fasîh tarafından *Nazmu'l-Kenz* adıyla manzum hale getirilmiş ve bu da İbn Gânim (1004/1596) tarafından *Evdahu'r-remz alâ(fî şerhi) Nazmi'l-Kenz* adıyla şerhedilmiştir.¹²³

Üzerinde bir çok çalışmanın yapılmasına konu olan Nesefî'nin bu önemli eseri, Osmanlı medreselerinde yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur.¹²⁴

Sonuç olarak söylemek gerekirse, *Kenzû'd-dekâik* Osmanlı hukuk düşüncesini etkileyen başlıca kaynaklardan biridir.

ee. el-Muhtasar

Hanefî hukukçularından Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî'ye (428/1037) ait olan eser,¹²⁵ *Vikâye* ve *Kenz* ile beraber el-Mutûnî's-selâse'yi (üç ana metni) oluştururlar.

Bu eser Hanefî Mezhebi'nde mu'teber bir el kitabı niteliğinde görülmüş, hukukçular arasında "el-Kitâb" dendiği zaman *Muhtasaru'l-Kudûrî* anlaşılır.¹²⁶

Muhtasar, hukukçular nezdinde olduğu kadar halk arasında da en çok itibar gören bir kitap olmuştur. Nitekim Kâtib Çelebî, bazı dua kitaplarında veba hastalığı sözkonusu olduğu zaman *Muhtasar*'ın okunmasından hayır ve bereket beklendiğini, onu ezberlemenin de fakirlikten kurtulma vesilesi görüldüğünü kaydetmektedir.¹²⁷ XVI. Yüzyıl

¹¹⁶ bk. Bedreddin Simâvî, *Letâif*, mukaddime; Fahreddin Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, mukaddime; İbrahim Halebî, *Mülteka*, s. 7.

¹¹⁷ *Şakâik*, s. 5; Mecdî, s. 21; *OM*, I, 289.

¹¹⁸ Mecdî, s. 124; *OM*, I, 352.

¹¹⁹ *OM*, I, 398; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, XI, 35.

¹²⁰ Özel, *a.g.e.*, s. 72.

¹²¹ *OM*, I, 15; *SO*, I, 200.

¹²² *KZ*, II, 1515-1516.

¹²³ Kallek, Cengiz, "İbn Gânim". *DİA*, IXX, 503-504.

¹²⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 22; Bilge, *a.g.e.*, s. 48.

¹²⁵ İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 7; Taşköprizâde, *Miftâh*, II, 28; Leknevi, *a.g.e.*, s. 30; M.Ben. Ceheneb, "el-Kudûrî", *El*, V, 345; *KZ*, II, 1632; Schacht, s. 261; *Suppl*, I, 295.

¹²⁶ *KZ*, II, 1631.

¹²⁷ *a.g.e.*, II, 1631.

tereke defterleri üzerinde yapılan incelemeler de bunu teyid eder niteliktedir. Nitekim bu araştırmalar, o dönemde hem ulema hem de esnaf ve halk arasında Kudûrî'nin bu eserinin sayı bakımından Süleyman Çelebî'nin "Mevlid" diye bilinen *Vesiletü'n-necât* adlı eserinden hemen sonra geldiğini göstermektedir.¹²⁸

Kudûrî'nin bu önemli eseri bazı telif çalışmalarında esas alınmasının yanı sıra çok sayıda şerh, hâşiye ve tercüme konu olmuştur.¹²⁹

Osmanlı fakihlerinden Bedreddin Simâvî, *Letâifü'l-işârât* adlı eserinde *Manzûme* ve *Mecma* ile beraber Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına dayandığını,¹³⁰ İbrahim Halebî *Mülteka*'da, mutûn-ı erbaa ile *Kudûrî* ve *Hidâye*'yi esas aldığını,¹³¹ Molla Hüsâmzâde de *Kitabu't-teşrîh* adını verdiği *Vikâye* şerhinde Zâhidî (658/1260) tarafından yazılan ve daha ziyade *Şerhü'z-Zâhidî* diye bilinen *Kudûrî* şerhinden tekmile yaptığını belirtmektedirler.¹³²

Muhtasar üzerine yaklaşık 30 şerh,¹³³ hâşiye vb. çalışma yapıldığı halde Osmanlı'nın hem ilk döneminde (1299/1481) hem de ondan sonraki dönemde (1481/1600) Mehmed Şah (939/1532) tarafından yapılan ta'lik¹³⁴ dışında şerh ve hâşiye türünde çalışmaların yapılmadığı görülmektedir.¹³⁵

Muhtasar; Fransızca, Latince ve Türkçe gibi dillere de tercüme edilmiştir.¹³⁶ Nitekim Osmanlı şairlerinden Gülşehrî *Mantıku't-tayr* adlı eserinde (s. 296)

"Değme ilme aklı yetiren biziz / Kim Kudûrî nazma getiren biziz"

beytiyle bir *Kudûrî* tercümesinden söz etmektedir. Ancak eser bu güne kadar ele geçmemiştir.¹³⁷

¹²⁸ bk. İhsan Karataş, *a.g.e.*, s. 96. Bu incelemede, esnaf sınıfının sahip olduğu kitaplar arasında başta *Kur'an-ı Kerim* olmak üzere çoğunlukla *Muhammediye*, *Mevlid*, *Kudûrî* ve *Evrâd* gibi eserlerin bulunduğu ortaya konmuştur.

¹²⁹ KZ, II, 1632; Sirkis, II, 1497; *Suppl.*, I, 297; *GAS*, I, 454-455.

¹³⁰ Bedreddin Simâvî, *Letâif*, mukaddime.

¹³¹ Halebi, *a.g.e.*, s. 7.

¹³² Molla Hüsâmzâde, *Kitabu't-teşrîh*, mukaddime. Tanınmış Hanefî hukukçularından Ebû Bekir Alâuddîn es-Semerkandî (538/1144) *Tuhfetü'l-Fukaha* adlı meşhur eserini Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına dayanarak telif etmiştir. Kâsânî de bu kitabı *Bedâiü's-sanâi* adıyla şerh etmiştir. Bu şerhi çok beğenen hocası es-Semerkandî kızı Fatıma'yı onunla evlendirmiştir. bk. KZ, I, 371; Leknevî, s. 158; Bağdâdî, *Hediyye*, II, 90,92; *GAL*, I, 462, *Suppl.*, I, 640. Bazı araştırmacılar *Bedâi*'nin sadece metod ve tertip bakımından *Tuhfe*'ye benzediği, muhteva bakımından tamamen orijinal bir çalışma olduğu görüşündedirler. Bu görüş için bk. Özel, *a.g.e.*, s. 49. Hanefî mezhebinde meşhur *el-Hidâye* de eş-Şeybânî'nin (189/805) *el-Câmiu's-sağîr* ve Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına dayanılarak hazırlanmıştır. bk. KZ, II, 264; Leknevî, *a.g.e.*, s. 141; Bilmen, *a.g.e.*, I, 342.

¹³³ Şerhler hakkında geniş bilgi için bk. Özel, *a.g.e.*, s. 37.

¹³⁴ *OM*, II, 16.

¹³⁵ Bu esere, Bezzâzî ve Fenârî Mahmud b. Pir Muhammed hâşiye. İbnü't-Türkmânî ta'lik yazmıştır. bk. KZ, II, 1631; *GAS*, I, 454 vd.

¹³⁶ Tercüme hakkında bk. Korkmaz, Zeynep, "Eski Bir Kudûrî Çevirisi", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler*, s. 225-231; a. mlf., *Marzubân-nâme Tercümesi*, s. 53-57; Özel, *a.g.e.*, s. 37.

b. Diğer eserler:

aa-Manzûmetü'n-Neseîî fi'l-hilâf

Karahanlılar devri Mayeraunnehir hukukçularından¹³⁸ Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Neseîî'nin (537/1142) kaleme aldığı bu eser, mukayeseli hukukla ilgili bir çalışma olup¹³⁹ müellif, vefatından 33 yıl önce ve beş yıllık emekle¹⁴⁰ telif etmiştir. Eser, fıkıh sahasında ilk manzum eser olma özelliğini taşımaktadır.¹⁴¹

Manzûme, hem bazı telif çalışmalarında esas alınmış hem de şerh ve tercümelere konu olmuştur.

İlk dönem Osmanlı fakihlerinden Bedreddin Simavî'nin, *Letâîfu'l-işârât* adlı eserinde esas aldığı başlıca kaynaklardan biri de *Manzûme*'dir.¹⁴² Aynı şekilde İbrahim Halebî'nin *Multeħa'l-ebhur* adlı eserinin mütercimlerinden Mevkûfâtî de, onun telifinde esas aldıklarına ilâveten kendisinin yararlandığı kaynaklar listesinde *Manzûme*'ye de yer vermiştir.¹⁴³

Osmanlı âlimlerinden Hattab Karahisârî'den başka bu esere, Alaaddin es-Semerkindî, İbn Dikhan, Hâfızuddin en-Neseîî ve Mehmed b. Muhammed el-Lü'lûî el-Efsencî de şerh yazmışlardır.¹⁴⁴ Eser İbrahim b. Mustafa b. Alişîr el-Melifdevî tarafından 732/1332 tarihinde *Nazmu'l-Hilâfiyyât Tercümesi* adıyla tercüme edilmiştir.¹⁴⁵

Manzûme üzerine 234 varaklık bir şerh¹⁴⁶ yazan Hattab Karahisârî, mukayeseli hukuk ilminin kurucusu Ebû Zeyd ed-Debûsî'den (430/1039) yaklaşık bir asır sonra Neseîî'nin, kolay kavranıp muhafaza edilsin diye söz konusu eserini yazdığını belirtmektedir.¹⁴⁷ Ayrıca, *Manzûme*'ye yapılan çok sayıda şerhin bulunduğunu zikreden Karahisârî, şerhetme maksadının eserde saklı kalmış olan hususları akli ve nakli deliller çerçevesinde açıklamak olduğunu ilâve etmektedir.¹⁴⁸

Karahisârî, ayrıca *Manzûme*'nin bir çok ihtilafı konuyu ve bunlara verilen cevapları kapsamasından dolayı bu meselelerin lafızlarını öğrenip

¹³⁷ Özkan, M., "Gülşehri", *DİA*, XIV, 252; Pekolcay, Necla, *İslâm Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 172; İbn Kutluboğa'nın (879/1474) *Tašihü'l-Kudûri* adlı şerhi Mağribizâde tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. bk. Özel, *a.g.e.*, s. 37.

¹³⁸ Kavakçı, Yusuf, *Karahanlılar Devri İslâm Hukukçuları*, s. 89.

¹³⁹ Taşköprizâde; *Miftâh*, I, 108-109; *GAL*, I, 472.

¹⁴⁰ Hattab Karahisârî, *Şerhu Menzûme*, vr. 6b.

¹⁴¹ Leknevî, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁴² bk. Simavî, *Letâif*, mukaddime.

¹⁴³ Mevkûfâtî, *Multeka Tercümesi*, önsöz.

¹⁴⁴ Özel, *a.g.e.*, s.47.

¹⁴⁵ Bu tercüme üzerinde Azmi Bilgin tarafından özellikle dil özellikleri bakımından çalışılmış ve aynı isimle kitap olarak 1996'da TDK yayınları arasında çıkmıştır.

¹⁴⁶ Yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1044.

¹⁴⁷ Karahisârî, *a.g.e.*, vr. 6b.

¹⁴⁸ a.mlf., *a.g.e.*, vr. 1b; Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 56-60.

mana ve incelikleri ile usûllerini kavrayanın, imamların mezheplerini bilebileceğini ve ilmî ehliyet kazanacağını belirtmektedir.¹⁴⁹

Kısaca *Manzûme*, mukayeseli hukuka ilişkin pek çok konuda Osmanlı âlimlerine kaynaklık yapmıştır. Nitekim Ahizâde'nin, hem bizzat kendisi istifade etmek hem de talebelerine daha yararlı olabilmek için ömrünü incelemeye verdiği 12 eserden biri de söz konusu eserdir.¹⁵⁰

bb. el-Hidâye

Ebû'l-Hasan Burhâneddin Ali b. Ebûbekir b. Abdulcelîl el-Merğînânî (593/1197), Şeybânî'nin (189/805) *el-Câmiu's-sağîr* ve Kudûrî'nin (428/1037) *el-Muhtasar*'ına dayanarak *Bidâyetü'l-mübtedi* ismini verdiği bir eseri kaleme alır. Daha sonra buna *Kifâyetü'l-müntehi* adıyla 80 ciltlik bir şerh yazan aynı yazar, bunu uzun bularak "*el-Hidâye*" ismini verdiği ikinci bir şerh daha yazmıştır. Yani *Hidâye*, yazarı tarafından *Bidâyetü'l-mübtedi* ismindeki kendi eserine yazılan ikinci şerhin adıdır.¹⁵¹

Merğînânî'nin 13 yıllık bir emekle hicrî 573 yılında tamamladığı ve Osmanlı âlimleri nezdinde büyük bir itibarı olan *Hidâye*'nin, bazı telif çalışmalarında esas alınması ve üzerinde şerhlerin yazılmasının yanı sıra, söz konusu dönemlerde hâşiye, ta'lik, risâle, muhtasar ve tercüme türlerinde 60 civarında çalışma yapılmıştır.¹⁵²

Osmanlı fakihlerinden Seyyid Ali Komenâtî *el-İnâye fi şerhi'l-Vikâye*'sinde,¹⁵³ Fahreddin Rûmî (864/1460) *Müştemilü'l-ahkâm fi fetâva'l-hanefîyye*'sinde, Musannifek *Kitâbu'l-hudûd ve'l-ahkâm* adlı eserinde, Alaaddin Rûmî (841/1437) *Risâle*'sinde¹⁵⁴ ve İbrahim Halebî *Multeka'l-ebhur*'unda¹⁵⁵ *Hidâye*'yi esas almışlardır.

Fahreddin Rûmî söz konusu eserini kaleme alırken *Hidâye* başta olmak üzere *Mecma*, *Vikâye*, *Kenz* ve *Muhtasar*'ın ibarelerini aynen aldığı,

¹⁴⁹ a.mlf., *a.g.e.*, vr. 8a.

¹⁵⁰ bk. Ahizâde, *Zahire*, vr. 2a-2b.

¹⁵¹ KZ, II, 2032; Taşköprizâde, *Miftâh*, II, 264; Leknevî, *a.g.e.*, 141; Bilmen, *a.g.e.*, I, 342; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 29; Bu konuda farklı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Haffening, "Merğînânî", *IA*, VII, 761.

¹⁵² Bazı hâşiye yazarlar: İbn Kemal Paşa [(940/1533), Mecdî, s. 381], Mehmed Muhyiddin el-Vefâî [(940/1533) *Şakaik*, s. 486; *Suppl*, II, 641], Sa'dî Çelebi [(945/1538), *SO*, II, 25; Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 182], Kınalızâde Ali Çelebi [(979/1561), Atâî, *a.g.e.*, I, 166]. Bazı ta'lik yazarlar: Hüsameddin Tokadî (bk. Cici, *a.g.e.*, s. 327); Nureddin Karasiyevî [(924/1518), KZ, II, 1663; *SO*, IV, 581], Muhyiddin Karabâgî, [(942/1535), *OM*, I, 398]. Risâle yazarlar ise; Alaaddin, Rûmî ve Molla Elâdzâde'dir. bk. Cici, *a.g.e.*, s. 328.

¹⁵³ Seyyid Ali Komenâtî, *el-İnâye*, mukaddime: Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 129 vd.

¹⁵⁴ Alaaddin Rûmî, *Risâle*'sinin üçüncü faslını fıkha ayırmış, özellikle burada *Hidâye* yazarına tenkidler yönelmiştir. Yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 92; Ayrıca Molla Hüsrev'in buna cevap niteliği taşıyan risalesi için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 136, 227 vd.

¹⁵⁵ Halebî, *Multeka*, s. 7.

bunlara ilaveten başka fetva ve şerhlerden de yararlandığını ifade etmektedir.¹⁵⁶

Fıkıh kitaplarını incelemeye ve Şer'i fetvalar üzerinde düşünmeye başladığını belirten Musannifek, bu konuda ilk eser olarak özellikle Hanefi mezhebinin resmi statü kazanmasında katkıları bulunan Merginânî'nin *Hidâyesi*'ni seçtiğini belirtmekte, onun bütün konularını eksiksiz bir şekilde anlayabilmek için bütün gayretini ortaya koyduğunu ve tekrar tekrar gözden geçirdiğini ilave etmektedir.¹⁵⁷

Sadece söyleneni ya da yazılanı açıklamakla yetinmeyen, tetkik ve tenkit etmeyi de bir sorumluluk olarak gören bazı âlimler, *Hidâye* sahibine soru sorma cesaretini göstermişlerdir. Meselâ Mecdî, İbn Araşşah yoluyla Şeyh Bedreddin'den şöyle bir nakilde bulunmuştur:

"Benim *Hidâye* sahibine 99 yerde, henüz cevabı verilememiş sorum bulunmaktadır."¹⁵⁸

İlk dönem (1299-1481) Osmanlı âlimlerinden Muslihuddin Karamânî, Kara Ya'kub İbn Kâdi-i Ayasluğ, Musannifek ve Yusuf Bali *Hidâye* üzerine şerh yazmışlardır.¹⁵⁹ Yükselme döneminde (1481-1600) *Hidâye* üzerine yapılan yaklaşık 25 çalışmadan sadece biri şerhtir. Bu da Muslihuddin Mustafa es-Surûrî'ye (969/1591) aittir.¹⁶⁰

Osmanlı'nın ünlü hukukçularından Zenbilli Ali Cemâlî Efendi (932/1525), *Muhtasarü'l-Hidâye* adıyla meşhur *Hidâye*'yi ihtisar etmiştir.¹⁶¹ *Hidâye*'nin aslı olan *Bidâyetü'l-mubtedî*'nin tercümesi ise, Mehmed b. Ömer (996/1587) tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁶²

Hidâye'nin hadislerinin tahriri ile ilgili İbn Hacer'in *ed-Dirâye*, Zeylaî'nin *Nasbu'r-râye* ve İbni Kutlu Boğa'nın *Munyetü'l-elmei* adlı eserleri bulunmaktadır.¹⁶³

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Osmanlı fakihleri özellikle furû çalışmalarını daha ziyade Maveraunnehir Türk hukukçusu Merginânî'nin bu eseri üzerinde yoğunlaştırmışlardır.¹⁶⁴ Kaldı ki *Hidâye*, Hanefiler ve Osmanlı fakihleri nezdinde olduğu kadar müsteşrikler ve yabancılar nezdinde de büyük bir şöhrete sahiptir. Nitekim Mahmasânî bunu dile getirdikten sonra,

¹⁵⁶ Fahreddin Rûmî, *Müştemilü'l-ahkâm*, mukaddime; Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 172.

¹⁵⁷ Musannifek, *Şerhu'l-Hidâye*, vr. 3a.

¹⁵⁸ Mecdî, *a.g.e.*, s.73

¹⁵⁹ bk. Cici, *a.g.e.*, s. 324-325.

¹⁶⁰ Zirikî, *A'lâm*, VII, 235; Ayrıca *Hidâye*'nin; *Fethu'l-Kadir*, *İnâye*, *Binâye*, *Nihâye*, *Kıfâye*, *Gâyettü'l-beyân* ve *Mi'râcu'd-dirâye* gibi önemli şerhleri bulunmaktadır. bk. *KZ*, II, 2032; *GAL*, I, 466.

¹⁶¹ Müstekimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 16; Eserin yazma nüshası için bk. Sülm. Ktp., Aşır Ef., nr. 138/1.

¹⁶² Atâî, *Hadâik*, I, 363; *OM*, I, 146; Bağdâdî, *Hediyye* II, 259.

¹⁶³ Geniş bilgi için bk. Kayapınar, Hüseyin, "Merginânî ve Eseri *Hidâye*", *DD.*, c.XXII, sy. 2, s.26-41.

¹⁶⁴ Cici, "İslâm Hukuk Tarihi Açısından İlk Dönem Osmanlı Hukuk Çalışmalarına Bir Bakış", *UÜİFD*, c.6, sy.6, s.257.

“çünkü muhtasar bir kitaptır, tercümesi diğer hacimli kitaplara nisbetle onlar için kolay olmuştur” diyerek ilgi ve yönelişin gerekçesini ortaya koymaktadır.¹⁶⁵

Üzerinde yapılan bunca çalışmaya ilâveten Osmanlı medreselerinde asırlarca okutulan furû eserlerinden biri ve müderris olarak atanacak adayların sözlü mülâkatlarında da başvuru kaynağı¹⁶⁶ olduğu dikkate alındığında *Hidâye*'nin, Osmanlı fakihleri için olmazsa olmaz bir kaynak olduğunu söylemek herhalde yanlış olmayacaktır.

2. Özel Furû Kaynakları

a. İlmihal eserleri

aa. *el-Mukaddimetü fi's-Salât*

Hanefî hukukçularından Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin (373/983) sadece namazla ilgili konuları ele alan eseridir.¹⁶⁷ Bu önemli eser bazı telif çalışmalarında esas alındığı gibi, şerh ve tercümelere de konu olmuş, ayrıca referans olarak da kullanılmıştır

Osmanlı âlimlerinden Muslihuddin Mustafa Karamânî (809/1406) *Mukaddime*'ye 28 varaktan oluşan bir şerh yazmış ve et-Tavdîh adını vermiştir.¹⁶⁸ Taşkoprîzâde, bunun faydalı ve makbul bir kitap olduğunu söylemektedir.¹⁶⁹ *Mukaddime*'ye şerh yazanlardan biri de Molla Fenârî'dir.¹⁷⁰

Söz konusu eseri ilâvelerle Türkçe'ye kazandıran Kutbuddin İznikî (8212/1418) olmuştur.¹⁷¹ Tercümeyle çokça ilavelerde bulunduğu için Taşkoprîzâde, "İznikî, *Mukaddime* adlı faydalı bir eser telif etti" derken,¹⁷² Mecdî "müellifin, âlimlere faydalı bir eser bıraktığını" belirtmektedir.¹⁷³

Mukaddime üzerine yapılan şerhlerden onun sadece namazla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Halbuki İznikî'nin tercümesi namaz ile birlikte oruç, zekât, hac ve iyi ve kötü huylar gibi konuları kapsamaktadır.¹⁷⁴ Bu itibarla *Mukaddime* bir tercüme olmaktan ziyade telif olarak görülmüştür. Ayrıca Molla Fenârî'nin *Şerhu'l-Mukaddime*'si 54 varak olduğu halde, İznikî'nin

¹⁶⁵ Subhi Mahmasânî, *a.g.m.*, s.323.

¹⁶⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s.63.

¹⁶⁷ İbn. Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 79; KZ, II, 1795; Leknevî, *a.g.e.*, s. 220; OM, I, 391; Serkîs, *a.g.e.*, I, 1045; Bilmen, *a.g.e.*, I, 357; J, Schact, "Abu'l-Layth al-Samarkandî", *EI*, I, 137.

¹⁶⁸ *Şakâik*, s. 215; Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 85-87.

¹⁶⁹ *Şakâik*, s. 215.

¹⁷⁰ bk. İ.Ü. Merkez Ktp., Arapça böl.; nr. 6829. Tamamı 54 varak olan bu şerh, bölümleri ayrı ayrı istinsah edilmiş ve kütüphane tasnif işlerine herbiri ayrı birer çalışma gibi geçmiştir. Geniş bilgi için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 116 vd.

¹⁷¹ Semerkandî'nin söz konusu eserine Kıpçak Türkçesi'yle yapılan başka bir tercüme için bk. Eckmann, Janos, "Memluk-Kıpçak Edebiyatı", trc. Günay Karaağaç, *TDAY Belleten*, s.93-96.

¹⁷² *Şakâik*, s. 34; Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 89-93.

¹⁷³ Mecdî, s. 58.

¹⁷⁴ bk. İznikî, *Mukaddime*, önsöz.

söz konusu tercümesinin 177 varaktan meydana gelmesi de bunu teyid etmektedir.

Mukaddime'yi esas alan bir çalışma da İznikî'nin oğlu Kutbuddinzâde (885/1480) tarafından gerçekleştirilmiştir. Türkçe kaleme alınan bu eser sadece namazla ilgili meseleleri içermektedir.¹⁷⁵

Molla Abdülaziz'in *Umdetü'l-İslâm* adlı Farsça ilmihalini, ilâvelerde bulunarak *İmâdü'l-İslâm* adıyla Türkçeye tercüme eden Abdurrahman Aksarâyî (854/1450'den sonrası), eserinin girişinde, halk arasında Ebu'l-Leys'in *Mukaddime*'si gibi hüsnü kabul görüp kullanılan bir eser kaleme almayı uzun süredir düşündüğünü, sonunda *Umdetü'l-İslâm*'ı gördüğünü belirtmektedir.¹⁷⁶ Onun bu ifadeleri, *Mukaddime*'nin özellikle toplumda daha çok itibar gördüğünü ortaya koymaktadır.

Osmanlı toplumunda çok rağbet gören İznikî'nin ilmihali üzerinde son olarak Yusuf Ziya Öksüz tarafından doktora çalışması yapılmıştır.¹⁷⁷

bb- Münyetü'l-musallî

Asıl adı *Munyetü'l-musallî ve gunyetu'l-mubtedî* olan eser, Hanefî hukukçularından ve mutasavvıf Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Kaşgârî'ye (705/1305) aittir.¹⁷⁸ Namazla ilgili konuları içermesi nedeniyle Hanefiler arasında tutulan muhtasar bir kitaptır.¹⁷⁹ Bu itibarla şerh, hâşiye, ta'lik ve tercüme çalışmalarına konu olmuştur.

İbn Emîr el-Hac'in (879/1474) *Hilyetu'l-mucellî ve buğyetu'l-muhtedî*'si ile İbrahim Halebî'nin (956/1549) *Gunyetu'l-mütemellî* adlı eseri, *Münye* üzerine yapılmış önemli şerhlerden olup özellikle ikinci şerhi ile birlikte eser defalarca basılmıştır.

Ayrıca Mustafa Güzelhisarî, İbrahim Babatağî ve özellikle Feth Muhammed b. Abdulkерim'in Farsça hâşiyeleri ile Mevlevî Vâsî Ahmed'in ta'liki de matbudur.¹⁸⁰

b- Feraiz eserleri

el-Ferâizu's-Sirâciyye

Hanefî fakihlerinden Ebû Tâhir Sirâcuddîn Muhammed b. Abdurreşîd es-Secâvendî'ye (596/1200) ait olan ve daha ziyade *es-Sirâciyye*

¹⁷⁵ Eser hakkında bilgi için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 206.

¹⁷⁶ Aksarâyî, *İmâdü'l-İslâm*, vr. 2a; Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 162-166.

¹⁷⁷ Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak hazırlanmış olan bu tez henüz basılmamıştır.

¹⁷⁸ KZ, II, 1603, 1886-87; Serkîs, *a.g.e.*, II, 1541; GAL, I, 478, Kehhâle, XI, 249. Eserin yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 894.

¹⁷⁹ Özel, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁸⁰ *Münye* üzerinde yapılmış olan çalışmaların hepsi başta İstanbul olmak üzere Delhi, Lahor, Kazan, Leknev

ve Bombay gibi değişik yerlerde basılmıştır. Geniş bilgi için bk. Özel, *a.g.e.*, s. 71-72.

diye bilinen eser,¹⁸¹ İslâm miras hukukuna dair önemli bir çalışma olup Hanefî hukuk müdevvenatı içinde konusunda en çok tanınan ve en çok kullanılan bir kitaptır.¹⁸² Bu itibarla *Sirâciyye* üzerine çok sayıda şerh, hâşiye yapılmış ve tercüme edilmiştir.

Söz konusu eser üzerine ilk dönem Osmanlı fakihlerinden Molla Fenârî, Şihâbuddin Sivasî ve Burhanuddin Herevî'nin¹⁸³ ve yükseliş dönemi hukukçularından Muhyiddin Mehmet Kocevî (951/1544), Muhyiddin Mehmet Fenârî (954/1547), Taşköprizâde(968/1560) ve Muhyiddin el-Acemî'nin şerhleri bulunmaktadır.¹⁸⁴ Hâşiye çalışması ise Molla Hayalî tarafından yapılmıştır. Diğer hâşiyeler asıl metin üzerine değil, daha çok Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Ferâizi*'ne yazılmıştır.¹⁸⁵ Hatta ilk dönem Osmanlı âlimlerinden Acemzâde'nin bu şerhe hâşiyesi bulunmaktadır.¹⁸⁶ *Sirâciyye*, Ahizâde diye bilinen Molla Yusuf b. Cüneyd (902/1496) tarafından tercüme edilmiştir. Ancak bu tercümeyle rastlanmamıştır.¹⁸⁷

Sirâciyye üzerine yazılmış çok sayıda şerh bulunduğunu belirten Molla Fenârî, bunların maksada cevap verecek nitelikte olmadığını ve eksiklikler taşıdığını kaydederek bir bakıma kendisinin yazmış olduğu şerhe zemin hazırlamaya çalışmıştır.

Şerhini "muhtasar bir çalışma" diye nitelendiren Fenârî, bunu talebelerin ferâizi öğrenmek konusunda gösterdikleri ilgi ve talep üzerine, bütün birikimlerini ortaya koyarak yazdığını, ancak bu çalışmayla "musannifler ve şârihler" sınıfından sayılma gibi bir gaye taşımadığını ifade etmektedir.¹⁸⁸ Fenârî'nin, tevâzuya dayalı bu ifadelerine rağmen şerh, âlimler arasında oldukça itibar görmüş, alanında yazılanların en güzellerinden biri kabul edilmiştir.¹⁸⁹

Sirâciyye üzerine 113 varaklık şerh yazan Şihâbuddin Sivasî (860/1450), eserin özelliğine ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁹⁰

İşte çok sayıda şerh, hâşiye ve tercümeyle konu olan *Sirâciyye*, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak da takip edilmiştir.¹⁹¹

¹⁸¹ KZ, I, 1250; Serkis, *a.g.e.*, I, 1007; *Suppl.*, I, 650; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XI, 233; R. Paret, "Secâvendî", *IA*, X, 302.

¹⁸² Özel, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁸³ Cici, *a.g.e.*, s. 325.

¹⁸⁴ Keleş, Ali, *a.g.e.*, s. 43, 48, 82; Diğer şerhler için bk. Özel, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁸⁵ Hâşiyeler için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 327; Keleş, *a.g.e.*, s. 34,38,40,47,58,63,75.

¹⁸⁶ Hâşiyenin kısaca tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 268 vd.

¹⁸⁷ Cici, *a.g.e.*, s. 285; Eserin diğer dillere yapılan tercümeleri ile baskı yeri ve tarihleri için bk. Özel, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁸⁸ Molla Fenârî, *Şerhu's-Sirâciyye*, vr. 2a; Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 118-120.

¹⁸⁹ *Şakâik*, s. 24; Leknevî, s. 166; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 22.

¹⁹⁰ Eserin tanıtımı için, bk. Cici, *a.g.e.*, 169 vd.; Ayrıca eserin yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp.,

Lâleli, nr. 1314.

¹⁹¹ Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 22.

c- Fetva eserleri

Genel olarak furû kaynaklarından sayılmakla birlikte, insanların pratik hayatta karşılaştıkları veya karşılaşacakları hukukî meselelerle ilgili problem ve soruları kolay bir şekilde çözüme kavuşturmak amacıyla kaleme alınan eserler daha ziyade "fetva eserleri" diye bilinen ayrı bir tür oluşturmuştur.

Osmanlı âlimleri, bizzat kendileri sayı bakımından az olmakla beraber bu türde de eserler meydana getirmişlerdir. Ancak onlar, bu konuda seleflerinden de yararlanmışlardır. Bu cümleden olarak onların en çok başvurduğu fetva eserlerini "Hülâsa,¹⁹² *Kâdihân*, *Tatarhâniyye*,¹⁹³ *Bezzâziyye*" şeklinde sıralamak mümkündür.¹⁹⁴

Bu eserlerin hemen her biri daha sonra yazılan çok sayıda fetva eserinde esas alınmış ve onlara kaynaklık yapmışlardır. Ancak burada onların arasında daha çok öne çıkan "*Kâdihân* ve *Bezzâziyye*" üzerinde kısaca durulacaktır.

aa. *Kâdihân*:

Asıl adı *el-Fetâva'l-Hâniyye* olan ve daha ziyade *Fetva Kâdihân* ya da sadece *Kâdihân* diye tanınan eser, Fahrüddîn Hasan b. Mansur el-Uzcendî el-Fergânî'ye (592/1196) aittir.¹⁹⁵

Ebû Hanife ve talebelerinin görüşleri yanında müteahhirin Hanefî âlimlerinin görüşlerine de yer verildiği eserde, diğer mezheplerin görüşleri ile hükümlerinin delillerine hemen hemen yer verilmemiştir.¹⁹⁶

Muhtemelen mezhebin ilk üç imamına yer verilmesinden dolayı Osmanlı âlimleri nezdinde büyük bir itibar görmüş olan *Kâdihân*, Bedreddin Simâvî tarafından *Câmiu'l-Fetâva* adlı eserinde esas alınmış,¹⁹⁷ Ahizâde Yusuf b. Cüneyd tarafından ihtisar edilmiş¹⁹⁸ ve Osmanlı'nın ünlü hukukçusu ve şeyhülislâmı Ebussuud Efendi tarafından da kanunname niteliğindeki *Ma'rûzât* adlı hukuk mecmuasının başvuru kaynaklarından biri yapılmıştır.

¹⁹² Tahriru'l-Buhârî'nin (542/11477) *Hülâsatü'l-Fetâvâ'sı*, Bedreddin Simâvî (bk. *Câmiu'l-fusûleyn*, önsöz)

ve Musannifek (bk. *Kitabu'l-hudûd ve'l-ahkâm*, önsöz) tarafından eserlerinde esas alınmıştır.

¹⁹³ Eser hakkında bk. KZ, II, 1221; Kehhâle, a.g.e., V, 52.

¹⁹⁴ Geniş bilgi için bk. Cici, a.g.e., s. 376.

¹⁹⁵ Ibn Kutluboğa, a.g.e., s. 22; Leknevî, a.g.e., s. 64; Zirikli, a.g.e., II, 238; Th. W. Juynball, "Kadı Han"

IA, IV, 49.

¹⁹⁶ Özel, a.g.e., s. 56

¹⁹⁷ Bedreddin Simâvî, *Câmiu'l-Fetâva*, önsöz.

¹⁹⁸ Eşref b. Yusuf et-Tirâzî'nin (776/1360) de ihtisarı vardır. bk. Özel, a.g.e., s. 56.

mıştır.¹⁹⁹ Hatta Ebussuud Efendi zaman zaman "....*Kâdîhân*'ın ibaresi budur ki, bi' ayniha nakl olundu" demektedir.²⁰⁰

Osmanlı âlimlerinden *Kâdîhân*'ı ihtisar eden Ahîzâde, çalışmasının mukaddimesinde, hem talebelerin ve hem de başkalarının kolayca meselelere ulaşmalarını sağlamak amacıyla *el-Fetâva'l-Hâniyye*'deki dağınık meseleleri toparladığını ve bunu Sultan II.Bayezid'e ithaf ettiğini belirtmektedir.²⁰¹ Ancak *Hâniyye*'nin herhangi bir özelliğine ilişkin açıklama yapmamaktadır.²⁰²

bb. Bezzâziyye

Asıl adı *el-Câmiu'l-vecîz* olup *Fetâva'l-Kerderî* diye ya da daha çok *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* adıyla tanınmış olan eser, Hâfîzuddin Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzi'ye (827/1423) aittir.²⁰³

Müellif, Anadolu'ya gelmeden önce yani 812/1409-10'da bitirdiği eserinde, Ebû Hanife ve talebeleri başta olmak üzere daha sonraki Hanefî âlimlerinin verdiği fetvaları derlemiş, bizzat kendisi de değerlendirme ve tercihlerde bulunmuştur. Nitekim bizzat kendisi, eserinin mukaddimesinde buna işaret etmiştir.²⁰⁴

Bezzâzi'nin bu eseri, ilk dönem Osmanlı hukukçularından Bedreddin Simavî tarafından *Camiu'l-fetâvâ* adlı eserinde esas alınmış,²⁰⁵ daha sonra kaleme alınan bir çok çalışmaya kaynak olmuş,²⁰⁶ ayrıca Ebussuud Efendi gibi dönemin hukuk otoritesini önemli meseleleri toplayan bir fetva eserini kaleme almaktan alıkoymuştur. Hatta Ebussuud Efendi, önemli meseleleri ihtiva eden bir eseri niçin yazmadığına ilişkin bir soruya "*Bezzâziyye* varken böyle bir şeyden haya ederim" diye cevap vermiştir.²⁰⁷ Nitekim o, *Ma'rûzât* adlı hukuk mecmuasında *Bezzâziyye*'yi başlıca başvuru kaynaklarından biri yapmış ve bu eserle ilgili fetva tarzında kendisine yöneltilen "*el-Fetâva'l- Bezzâziyye* sahibinin sözüne itibar olunur mu ve onların kavillerine nispet edip amel eylemek caiz olur mu?" şeklindeki bir

¹⁹⁹ Bu tespit, *Ma'rûzât* taranarak yapılmıştır. Yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3505 (vr. 1-

9). Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* adlı çalışmasının içinde (c. IV, s. 32-59) neşretmiştir.

²⁰⁰ bk. Akgündüz, *a.g.e.*, IV, 99.

²⁰¹ Ahîzâde, *Muhtasarı Fetâva-i Kâdîhân*, önsöz.

²⁰² Eserin tanıtımı için bk. Cici, *a.g.e.*, s. 288-289; Eserin baskı yeri ve tarihleri için bk. Özel, *a.g.e.*, s. 56.

²⁰³ Şakâik, s. 29; Mecdî, *a.g.e.*, s. 53-54; KZ, I, 242; Leknevî, *a.g.e.*, s. 187; *Suppl.*, II, 316.

²⁰⁴ Bezzâzi, *Bezzâziyye*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2365. Vr. 16.

²⁰⁵ Simavî, *Camiu'l-fetâvâ*, önsöz.

²⁰⁶ Mesela, Molla Gürânî "*Velâ Risalesi*"nde Molla Hüsrev'in görüşlerini reddederken daha çok *Bezzâzi*'ye baş vurmuştur. bk. Molla Gürânî, *Velâ Risalesi*, vr. 10b.

²⁰⁷ Bilmen, *a.g.e.*, I, 343.

soruya "sair kütüpte hilafına mesele olmayacak olur" diye cevap vermiştir.²⁰⁸

Söz konusu eserin, *Hülâsâtü'l-Bezzâziyye* adıyla muhtasarı yapılmış ancak bu çalışmayı yapan belli değildir.²⁰⁹ Yine Sivas âlimlerinden Şeyh Ahmed b. Mûsa *Bezzâziyye*'yi tercüme etmiştir.²¹⁰

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu inceleme, Osmanlı fakihlerinin usûlden ziyade furûda ve teliften çok şerh, hâşiye, ta'lik, muhtasar, risâle, tercüme ve reddiye türlerinde çalışmalar yaptıklarını ortaya koymuştur. Nitekim ilk üç asırlık zaman diliminde furû ile ilgili 385 çalışmanın 107'si telif, geriye kalanı ise başka eserler üzerinde gerçekleştirilmiş değişik türlerdeki çalışmalardır.

Tabloda da görüldüğü gibi 7'si usûlden, 21'i furûdan olmak üzere toplam 28 eser "etki kaynakları" olarak tespit edilmiştir. Bunlar üzerinde çeşitli türlerde yapılan çalışmaların sayısı 178'dir. Bu sayı teliflerin dışındaki toplam sayının yarısından fazlasını teşkil etmektedir. Kaynakların hepsi de aynı derecede etkili olmamıştır. Başka bir ifade ile birinci derecede etki kaynaklarının sayısı 17'dir. Zira bunların üzerinde toplam 122 çalışma yapılmıştır. Bu sayı etki kaynakları üzerinde yapılan çalışmaların toplam sayısının 2/3'üne tekabül etmektedir.

Usûlde en etkili kaynak Sadruşşerîa'nın *Tenkîh* adlı eseridir. *Tenkîh* ve şerhi *Tavdîh* ile bunun hâşiyesi *Telvîh* üzerinde toplam 39 çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu, usûl kaynakları üzerinde yapılan çalışma sayısının (55) yaklaşık 3/4'ünü oluşturmaktadır.

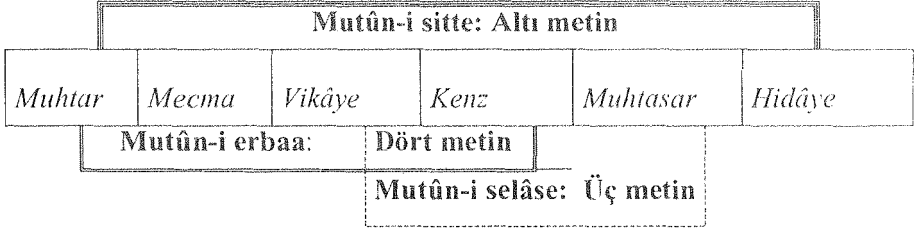
Furûda ise en etkili kaynaklar mutûn-i erbaa (dört metin) ve mutûn-i selâse (üç metin) diye bilinen eserler ile *Hidâye*'den oluşan 6 temel kaynaktır. Dolayısıyla hadis alanında kullanılan "kütüb-i sitte" gibi, fıkhıta da hanefiler için "mutûn-i sitte: altı metin" diye ifade edebileceğimiz bir deyim kullanmak mümkündür. İlmihal, ferâiz ve fetva konularının dışında bu altı kaynak telif çalışmalarının da çerçevesini belirlemiştir. Çünkü bu 6 eser üzerinde toplam 59 çalışma yapılmıştır. Ancak şerhleri ile birlikte düşünüldüğünde bu rakam 99'a ulaşmaktadır. Bu da furû'a dair etki kaynakları üzerinde gerçekleştirilen çalışma sayısının (123) 3/4'ünden fazlasını teşkil etmektedir.

Hanefî fıkhında söz konusu olan altı temel kaynak yukarıdaki bilgiler çerçevesinde birbirleriyle ilişkileri dikkate alınarak şöyle bir tablo ile gösterilebilir:

²⁰⁸ Düzdağ, a.g.e., s. 184.

²⁰⁹ Bir nüshası için bk. Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 417;

²¹⁰ OM, I, 292.

Şüphesiz mutûn-i sitte içinde de en etkili iki kaynak *Vikâye* ve *Hidâye*'dir. *Vikâye* ve şerhi üzerinde 54, *Hidâye* ve şerhi üzerinde 35 çalışma yapılmıştır. Birbirlerine kaynak olma bakımından bu 6 esere bakılacak olursa ilk sırada *Muhtasar*, sonra *Hidâye*'nin geldiği görülür. *Muhtasar* hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkili olmuştur. *Muhtasar*'ın mutûn-i selâse ve mutûn-i sitte içinde yer alması, telif çalışmalarında esas alınması ve ta'lik çalışmasına konu olması doğrudan; mutûn-i erbaa'dan *Mecma*'a, mutûn-i sitte'den *Hidâye*'ye ve etki kaynaklarından *Tuhfe*'ye kaynaklık etmesi de dolaylı etkisini göstermektedir.

Kısaca söylemek gerekirse, mutun-i sitte, büyük ölçüde *Muhtasar*'a dayalı ve birbirlerinin tamamlayıcısı niteliğinde eserlerdir. Hatta bazı bölümleri ile yaptığımız karşılaştırmalarda Mecelle'nin de bu metinlerle benzerlik arzettiği görülmüştür. Dolayısıyla daha ziyade Hanefî mezhebinin tercihe şayan görüşleri esas alınarak hazırlanmış olan ve Osmanlı'nın yazılı hukuk kodu sayılan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin de büyük ölçüde söz konusu altı temel esere dayandığı ve bir bakıma onların maddeleştirilmiş şekli olduğu söylenebilir.

Furûun özel alanlarından ilmihal konusunda *Mukaddime* ve *Münyetü'l-musallî*, ferâiz'de *Sirâciyye*, fetvada da *Kadîhân* ve *Bezzâziyye* birinci derecede etki kaynaklarındandır.

Etki kaynakları üzerinde yapılan çalışmaların niceliği esas alındığında Osmanlı fakihleri üzerinde doğrudan en çok tesiri olan müellifin Sadruşşerîa, sonra Neseî olduğu görülmektedir. Bunların hem usûl hem de furû ile ilgili eserleri bulunmaktadır. Bu iki müellifi sırasıyla Merğînânî, Taftâzânî, Tâcuşşerîa, Secâvendî, İbn Hâcib, Seyyid Şerif Cürcânî, İbnü's-Sâatî, Pezdevî ve Semerkandî takip etmektedir. Osmanlı âlimleri için bu hukukçuların eserleri en temel kaynaklardır.

Usûl kaynakları üzerinde etkili olan müelliflerin başında Pezdevî ve Serahsî gelmektedir. Pezdevî, *Mir'ât* gibi bazı çalışmalarda esas alınmış ve şerh ve haşiyelere konu yapılmıştır. Ayrıca *Menâr*'ın telifinde esas alınan iki kaynaktan birisidir. Bu itibarla Pezdevî hem doğrudan hem de dolaylı olarak etkili olmuştur. *Menâr*'ın diğer kaynağı Serahsî'nin *Usûl*'üdür. Zira *Menâr* bu iki hukukçunun eserlerinin cem edilmesiyle meydana gelmiştir. Pezdevî ile Serahsî'ye de Hanefî usûl otoritelerinden Debûsî kaynaklık etmiştir.

Böylece Osmanlı fakihlerinin, usûl alanında doğrudan veya dolaylı olarak Hanefî fıkıh usûlünde “üç imam, üç rükün” diye bilinen hukukçulardan yararlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca onlar Gazâlî vasıtasıyla Şâfiî, İbn Hâcib yoluyla da Mâlikî hukuk okulundan istifade etmişlerdir.

Furûa dair eserler üzerinde etkili olan kaynaklar ise *Hidâye*, *Muhtasar*, *Manzûme* ve “Zâhirurrivâye” diye bilinen eserlerdir. Çünkü *Vikâye Hidâye*'ye; *Hidâye Muhtasar* ile *el-Câmiu's-sağîr*'e; *Mecma*, *Muhtasar* ve *Manzûme*'ye; *Kenz* de bir özeti olması itibarıyla *el-Vâfi* yoluyla *el-Asl* diye bilinen Zâhirurrivâye'ye, özellikle bunlardan *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Câmiu's-sağîr* ve *ez-Ziyâdât*'a dayanmaktadır.

Sonuç olarak Osmanlı fakihleri, doğrudan mezhebin ilk hukukçuları tarafından yazılmış birinci el eserler üzerinde çalışma yapmamışlar; aksine mesailerini bunlara dayanarak ortaya konulmuş, özellikle aynı mezhep ve aynı ırk/kültürü paylaşmış olan müelliflere ait ikinci ve üçüncü el eserlere yöneltmişlerdir. Bu çalışmalarda da Maveraunnehir hukukçularının büyük payı olduğu söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahîzâde, Yusuf b. Cüneyd, *Zahîretü'l-ukbâ fî şerhi Sadrişşerîati'l-uzmâ*, Süleymaniye Ktp., Turhan H. Sultan, nr. 106.
- Akgündüz, Ahmed, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuk Külliyyatı*, Diyarbakır 1986.
- Aksarâyî, Abdurrahman, *İmâdü'l-İslâm* (sad. Mehmed Rahmi), İstanbul 1990.
- Aksarâyî, Cemaleddin, *Kitâbu'r-red ala Şerhi Mecmai'l-bahreyn*, Süleymaniye, Ktp., Fatih, nr. 1472.
- Atay, Hüseyin, *İslâm Hukuk Felsefesi (Giriş)*, Ankara 1985.
- Aydın, Hakkı, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, İstanbul 1991.
- Bağdâdî, *Hedîyye*, II, İstanbul, 1951.
- Baktır, Mustafa "Tireli İbn Melek", *AÜFD*, sy. 9, s.62-66.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI Yüzyıl Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- Bedreddin Simâvî, *Letâiful'l-İşârat*, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 540.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- Bilgin, A.Azmi, *Nazmü'l-Hilâfiyyât Tercümesi*, Ankara 1996.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I-VIII, İstanbul 1976.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333

- Cheneb, Moh. Ben, "İbn Hâcib", *İA*, VV/II, s. 856.
- Cici, Recep, *Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları* (basılmamış doktora tezi), M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- _____, "İslâm Hukuk Tarihi Açısından İlk Dönem Osmanlı Hukuk Çalışmalarına Bir Bakış", *UÜİFD*, c.6, sy.6, s.257, Bursa 1994.
- Devletoğlu, *Manzum Vikâye Tercümesi*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1571.
- Düzdağ, Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvâları*, İstanbul 1972.
- Ebu Zehra, İslâm Hukuku Metodolojisi, trc. Abdülkadir Şener, Ankara 1979.
- Eckmann, Janos, "Memluk-Kıpçak Edebiyatı", trc. Günay Karaağaç, *TDAY Belleten*, 1982-83.
- Eriüsal, İsmail Hakkı, "Türk Edebiyatı Tarihi'nin Arşiv Kaynakları IV: Lâmi'î Çelebi'nin Terekesi", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, *Fahir İz Armağanı I.*, sy. 14, yıl, 1990 (Harvard University, Washington).
- Fenârî, Şemseddin b. Hamza, *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'*, I-II, İstanbul 1288.
- _____, *Şerhu's-Sirâciyye*, Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 117.
- Gümüş, Sadreddin, *Seyyid Şerif Cürcânî*, İstanbul 1984.
- H. Suter-(J-Vernel), "İbn Sâatî", *EI*, III, 921.
- Heffening, "Nesefî", *İA*, IX, 199-200
- İbn Kemal, *el Islâh ve'l-Izah*, Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullah Efendi, nr. 90.
- İbn Kutluboğa, *Tacu't-terâcim*, Bağdat 1962.
- İbn Melek, *Şerhu Mecma*, Süleymaniye, Ktp., Fatih, nr. 1760
- _____, *Şerhu'l-Menâr*, Süleymaniye Ktp., Fatih nr., 1399.
- İbrahim Halebî, *Mülteka'l- ebhur*, İstanbul ts.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997
- İznikî, Kutbuddin Muhammed, *Mukaddime*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1927.
- Kallek, Cengiz, "İbn Gânim", *DİA*, IXX, 503-504.
- J, Schact, "Abu'l-Layth al-Samarkandî", *EI*, I, 137
- Kara Sinân, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 866.
- _____, *Zeyyinu'l-Menâr*, Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 373.
- Karataş, İhsan, *XVI. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar* (basılmamış yüksek lisans tezi), U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1995.

- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zumûn*, I-II, İstanbul 1941.
- Kayapınar, Hüseyin, "Merginânî ve Eseri Hidâye", *DD.*, c.XXII, sy. 2, s. 26-41.
- Kehhâle, Ömer, Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I-XV, Dımaşk. 1957.
- Keleş, Ali, *Osmanlı Devleti Yükselme Dönemi Hukukçuları ve Eserleri* (basılmamış yüksek lisans tezi), M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul 1995.
- Kılıçer, Esad, "Fıkıhçı Olarak İbn Kemal", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara 1986.
- Korkmaz, Zeynep, "Eski Bir Kudurî Çevirisi", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler*, Ankara 1973.
- _____, *Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara 1973.
- Kumbasar, M. Murat, *Taftazânî ve Usulü Fıkıhtaki Yeri* (basılmamış yüksek lisans tezi) Erzurum 1990.
- Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-hanefiyye*, Kahire 1324.
- Mecdi Efendi, *Hadâiku'ş-Şakâik*, İstanbul 1989.
- Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I-IV, İstanbul 1971.
- Molla Gürânî, *Risâletü'l-Velâ*, Süleymaniye Ktp. nr. 105.
- Molla Hüsamzâde, *Kitâbu't-teşrih*, Süleymaniye, Ktp., Carullah Efendi nr. 458.
- Molla Hücrev, *Mir'âtü'l-usul fi şerhi Mirkâtî'l-vusûl*, Köprülü Ktp., nr. 527.
- _____, *Risâletü'l-velâ*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Pş., nr. 2795/4.
- Muhammed Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, I-II, İstanbul 1980.
- Musannifek, *Kitabu'l-hudûd*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi nr. 3631/4.
- _____, *Şerhu'l-Hidâye*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 637.
- _____, *Kitâbu'l-Hudûd*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 3631/4.
- _____, *Şerhu'l-Pezdevî*, Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 1324.
- Müstakimzâde, Süleyman, *Davhatü'l-meşâyih maa Zeyl*, İstanbul 1978.
- Özel, Ahmed, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990.
- Özkan, M., "Gülşehrî", *DİA*, XIV, 252.
- Özket, Hasan, Molla Hücrev ve Mir'at Adlı Eserinin Kaynakları (basılmamış yüksek lisans tezi), Erzurum 1992.
- Pekolcay, Necla, *İslâm Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976.
- Samsûnîzâde, *Ta'lika ale'l-Mukaddimâti'l-erbaa*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef. nr. 1279/1
- Serkis, *Mu'cemü'l-matbûât*, I-II, Mısır 1346/1928.

- Seyyid Ali Komenâtî, *el-İndiye fî şerhi'l-Vikâye*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1887.
- Sinân Paşa, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 538.
- Şener, Mehmet, *Durer'in Kaynakları*, İzmir 1987
- Şerefüddin Kırımî, *Şerhü'l-Menâr*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef. Medres. nr. 63.
- Subhi Mahmasânî, "İslâm Hukukunun Tedvini", *MÜİFD*, sy. 3, İst. 1985, s. 321.
- Taşköprizâde, *eş-Şakâikü'n-nu'mâniyye* (thk. Suphi Furat), İstanbul 1985.
_____, *Miftâh*, II, 185; Kahire 1968.
- Tulum, A.Mertol, "Şerhu'l-Menâr Hakkında I", *TDED* (1968),XVI, s.133-138.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1984.
- Ya`kûb Paşa, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1116.
- Yaman, Ahmet, "Ebû'l-Berêkât en-Nesefî ve Kenzü'd-dekâik", *DD*, c. XXIX, sy. 1, s. 87.
- Zirikli, *el-A'lâm*, I-X, Kahire 1954-1959.